

KUR'ÂN'DA AKIL ve İNSAN

Doç.Dr.İbrahim EMİROĞLU

Aklın Lügat Anlamı

Akıl kelimesi sözlükte, bağlamak, tutmak, engellemek gibi anlamlara gelmektedir. Zıddı "humk (ahmâklık)" olup, çoğulu aise "ukûl"dur.¹ Akla, fikirleri birbirine bağlayarak akılyürütme rolünü oynadığı (bağlamak), yeni bilgiler elde edebildiği (tutmak), insanı tehlikelere karşı koruduğu (engelleme) için bu ad verilmiştir denebilir.

"Âkil" ise, görüş ve düşünce gücü olan, işini bilen ve sağlam yapan; nefesine hakim, onu kontrol altında tutabilen mümeyyiz kişi demektir.²

Akıl, insanı diğer canlılardan ayıran ve onu sorumlu kılan temyiz gücü, düşünme ve anlama melekesidir.³ Felsefe ve mantık terimi olarak akıl "varlığın hakikatini idrak eden, maddi olmayan, fakat maddeye tesir eden basit bir cevher; maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güç"⁴demektir. Bu anlamıyla akıl sadece meleke değil, özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü şıkkın imkansızlığı gibi akıl ilkelerinin bütün fonksiyonunu belirleyen bir terimdir.

İslam öncesi zamanlarda "akıl" kelimesi, insanın değişen durumlarda gösterdiği "pratik zeka" yı ifade ederdi. Akıllı adam, en beklenmedik olaylar karşısında dahi bir çözüm yolunu bulup tehlikeden kendisini kurtaran kişiydi. Bu çeşit pratik zeka, islam öncesi araplar arasında takdir ve hayranlık görürdü.⁵ Zaten çöl şartları içinde başka türlü güvenle yaşamak mümkün olmasa gerekti.

¹İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrîm, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, trs, C.XI, s. 458_459; er-Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât fi 'aribi'l-Kur'ân*, Mısır, 1970, s. 511.

²İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, C.XI, s. 458_459; Âsım Efendi, *Kamus Tercemesi*, İstanbul, 1305. C.III, s. 1446.

³Ebu'l-Bekâ, el-Hasbîni el-Kûfi, *Külliyât-ı Ebi'l-Bekâ*, İstanbul, 1287, s.450; Cürcanî, Seyyid şerif, *et-Ta'rifât*, İstanbul, 1253, s. 91; Çankı, Mustafa Namık, *Büyük Felsefe Lügatı*, İstanbul, 1954, C.III, s. 23.

⁴Bolay, Süleyman Hayri, "Akıl", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1989, C. II, s. 238.

⁵Izutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, Çev. Süleyman Ateş, Ankara, trs., s. 61.

Akıl Çeşitleri

Felsefe ve kelâmında birçok akıl çeşidi üzerinde durulur.⁶ Kur'ân-ı Kerim'in hedeflediği, sorumlu tuttuğu ya da eleştirdiği aklın hangi akıl olduğunu açığa çıkarmak için şu iki akıl türüne bir göz atmak gerekecektir:

1. **M a t b û' a k ı l** : Bi'l-kuvve akıl, ğarîzî akıl, doğuştan akıl, saklı akıl gibi adlar da verilen bu akıl çeşidi, insanda potansiyel güç olarak bulunan, doğrudan doğruya fitratta varolan ve insanın diğer canlılardan ayrılmasını sağlayan asıl akıldır. insanda ta baştan beri akli geliştirme potansiyeli ve aklın kavranacak şeyleri kavrama eğilimi vardır. Bu potansiyel yahut hazır olma haline bu ad verilmiştir. Allah vergisi olduğu için buna "mevhûb" da denir. Bunda kişisel-özel çaba ve kazanımların hiçbir payı yoktur. Yine bunda artına ve eksilme sözkonusu değildir.

Matbû' akıl olmayınca, bir sonra gelecek olan, mesmû' akıl fayda vermez. Akılsızlık sebebiyle kuldan sorumluluğun kalktığına bildirildiği yerlerde kastedilen akıl matbû' akıldır. Nasıl ışık göz için asıl ise mesmû' akıl için de bu akıl esas olup, bu olmadan mesmû' akıl işe yaramaz. İsbahânî, Hz. Muhammed'in "Allah akıldan daha değerli birşey yaratmamıştır" sözüyle matbû' aklın kastedildiğini kaydeder.⁷

2. **M e s m û' a k ı l** : Bi'l-fiil akıl, kazanılmış (mükteseb) akıl, müstefâd akıl gibi adlar da verilen bu akıl çeşidi, insanda potansiyel halde bulunan (matbû) gücün geliştirilmiş, eğitilmiş olanıdır. Sezgi, deney, düşünme ve özel çabalarla sonradan elde edilip kazanıldığı için buna "tecrübî akıl" da denir. Bu, kişiyi kötülükten alıkoyan, iyiye, doğruya sevkeden akıldır. Mesmû' aklın gelişmesinde, zekanın yanısıra, sezgi, deney, öğrenim, ve kişisel edinimler büyük rol oynadığı için bu tür aklın verdiği hükümler farklıdır. insanlar arasındaki farklı düşünceler de çoğunlukla bu akıldan çıkar. Bu akıl, heva ve şehvete uymadan düzenli bir şekilde enine-boyuna düşündükçe, tecrübeler edindikçe, egzersizler yaptıkça, kısacası kullanıldıkça gelişir. "Onlar (kafir ve münafıklar) sağır, dilsiz ve kördürler; bu yüzden (gerçeği görüp hakka) dönmezler" (Bakara, 2/18) örneğinde

⁶ Bkz. Ebu'l-Bekâ, Külliyyât-ı Ebi'l-Bekâ, s. 452; er-Râġib el-İsbahânî, el-Müfredât fi 'aribi'l-Kur'ân, Mısır, 1970, s. 511; el-Maverdî, Ebu'l-Hasan Ali ibn Muhammed Ibn Habîb, Edebü'd-Dünya ve'd-Din, İran, 1978, s. 20-23, 30-31; et-Tahânevî, Muhammed Ali Ibn Ali, Keşşâf-ı Istilâhât'l-Funûn, İstanbul, 1984, C. II, s. 1030-1031; De Boer, T.J., "Akıl", İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1940, C. I, s. 238; Küyel, Mübahat, Aristoteles ve Farabi'nin Varlık ve Düşünce Öğretileri, Ankara, 1959, s.50-52, 130-131; Izutsu, Toshihiko, İslam Düşüncesinde İman Kavramı, Çev. Selahaddin ayaz, İstanbul, 1984, s. 139-140; Elmalılı, M. Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'ân Dili, İstanbul, 1971, C. I, s.6415; Bolay, Süleyman Hayri, "Akıl", T.D.V. İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1989, C. II, s. 239.

⁷ Râġib el-İsfahânî, el-Müfredât, s. 511.

olduğu gibi Allah'ın, kafirleri akılsızlıkla zemmettiği bütün ayetlerde kastedilen akıl bu 'mesmu' akıldır. Yani onlar doğuştan bir (metbu') akla sahip olmakla beraber bu akıllarını çalıştırıp, onunla kendilerini geliştirmez; iyiye, doğruya sevkmezler. Çoğu insan, aklını tutkularının esiri yaparak onu karartır, onu selâm bir yapıda, dengeli ve uyumlu bir halde tutmaz. Böyle olunca aklın kötüye kullanımı ortaya çıkar. İşte Kur'an'ın eleştirdiği akıl, fitratı ihlal eden, onu koruyup geliştirmeyenlerdeki mesmû' akıldır.

Aklın Fonksiyonu

Aklın sadece bir meleke değil, mantıktaki anlamıyla, özdeşlik, çelişmezlik, üçüncü şıkkın inkansızlığı, nedensellik ve amaçlılık gibi akıl ilkelerinin bütün fonksiyonlarını belirleyen bir terimdir. Bilmede, fikir üretmede, eleştiri getirmede, ayırmada bulunmada, fikirleri, işleri ve işleyişleri olumlu veya olumsuz diye değerlendirmeye tabi tutmada, kişinin kendisine ve dış dünyaya anlam vermesinde akıl etken rol oynar. Akıl doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden, güzeli çirkinden ayırma gücüdür. Yine akıl, ahlaki, siyasi ve estetik değerleri belirlemede önemli fonksiyona haizdir.

İnsan bilerek ve isteyerek yapabilme gücünde olduğundan dolayı sorumludur.⁸ Sorumlu tutulma onun "akıllı bir varlık" olmasından dolayıdır. O, bu aslî özelliğinden dolayı "emâneti yüklenmiş, emir ve nehiylerle muhatap olmuştur."⁹ Kısacası akıl, dinin ve mükellefiyetin esasıdır¹⁰; dünyevî işlerin temel dayanağıdır. O, bilinenlerden yola çıkarak bilinmeyenlerin bilgisine ulaştıran, varlıkları ve onlarla ilgili bilgileri tasnif eden, insana kıyas yapma imkânı veren zihnî bir âlettir.

Aklın en önemli fonksiyonlarından biri dış dünyadan malzeme alarak bilgi üretmektir. Fakat aklın deney ve gözlem yardımıyla dış dünya hakkında edindiği bilgi sınırlıdır. Aklın gayb âlemiyle ilgili konularda eksik ve yanlış hükümler vereceği ise açıktır. Kelâm tarihinde, kelâm ekolleri¹¹ aklın öncelikle bilgi vasıtası olduğunu kabul etmişlerdir. Fakat gerek Eş'ariler gerekse Mâturîdîler,

⁸ Mâide, 5/38,89; Tûr, 52/21; Bakara, 2/225, 286; Rûm, 30/41; En'am, 6/164, 120, 70; Nisâ, 4/111; Enfâl, 8/51; Zümer, 39/41; şûrâ, 42/30; Fetih, 48/10; Necm, 53/38-39.

⁹ Ahzâb, 33/72; Nûr, 24/54; Nisâ, 5/58; Mü'minûn, 23/8; Meâric, 70/32; En'am, 6/104.

¹⁰ Bazı rivâyetlerde Allah'ın ilk yarattığı şeyin akıl olduğu, bazılarında kalem, bazılarında da Hz. Muhammed'in nuru olduğu kaydedilir. Bunlar Keşfu'l-Hafâ'da uzunca tartışılır (Bkz. el-Aclûnî, İsmail İbn Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İbâs*, Beyrut, 1988, C.I, s.311-312). Yaşar Kandemir ise, akılla ilgili hadislerin uydurma olduğunu söylemektedir (Bkz. Kandemir, Yaşar, *Mevzû Hadisler*, Ankara, 1975, s.171).

¹¹ Allah hakkında bilgi edinme ve O'nu onaylamada aklın ve vahyin rolleri hakkında Mü'tezile, Eş'arî ve Mâturîdî ekolleri arasındaki tartışmalar için bkz. Izutsu, Toshihiko, *İslâm Düşüncesinde İman kavramı*, Çev. Selahattin Ayaz, İstanbul, 1984, ss. 136-147.

aklın herşeyi kavramaktan âciz kaldığını teorik olarak benimsemiş olsalar da, Selefiyye'ye nisbetle akla daha fazla güvenmişler ve düşünme yoluyla üretilen bilgilerin kesin olduğunu savunmuşlardır.¹²

Gazaliye göre Allah'ı, peygamberi ve şeriatı bilip tasdik etmemizi mümkün kılan akıl küçümsenemez.¹³ Fakat akıl, bunca önemine rağmen vehim, hayal, gazab ve şehvet gibi yanıltıcı duyguların tesirine maruzdur. Onu bu olumsuz güçlerin tesirinden ancak vahiy kurtarabilir. şeriat (vahiy) olmaksızın sadece akli delillerle bilinen şeyler olduğu gibi, aklın âciz kaldığı haşır, neşr, sevab, ikâb vb. konularda yalnız vahyin bildirmesiyle bilinen şeyler de vardır.¹⁴

Akıl, kendi sınırları ve alanı içerisinde becerisini ortaya koyabilmektedir. Kur'ânî anlayışa göre ne kendi sınırlarını aşan ve gaybı kuşatan bir akıl, ne de hevâ ve hevesin, gazab ve şehvetin, çeşitli tutkuların zebunu olmuş bir akıl; aksine alanında faaliyet gösteren, vahiyce belirlenmiş hedefe insanları ulaştırabilecek her türlü olumlu gayrette bulunan bir akıl istenmektedir.

İslâm, her ne kadar insanın yeryüzüne düşüşünden sonra sapmış olan iradeden çok insanın aslı (primordial) tabiatı ve aklını esas alıyorsa da, mutlak olarak bir vahyin zarûretine inanır. Çünkü insan teomorfik bir varlık olmasına rağmen yaratılışından unutkan, kaygısız ve yetersizdir. Bu sebepten kendisine bunun hatırlatılmasına muhtaçtır.¹⁵

Akıl, diyor Nasr, bugünkü genel anlayışın aksine, gerçek anlamlarını kavramadan ve onlara nüfuz etmeden, fikirlerle sürekli oynayan şeytanca bir yetenek ve zihnî bir keskinlik değildir. "Akıl" kelimesi, islâm'da, hem zeka hem de akıl manasına kullanılmakla birlikte bizi Allah'a bağlayan şeyi ifade eder.¹⁶

Kur'ân-ı Kerim'de kişinin kendisine, dış dünyaya, tarihe ibret gözüyle bakması, buradan Allah'ın varlığı ve kudreti ile ilgili akıl yürütmelerde bulunması istenir. Kur'ân'dan anlaşıldığına göre yerin ve göğün, kendi nefsinin ve başka şeylerin yaratılışını gözlemlediğinde aklını kullanan kimsenin, bir akıl yürütme sürecinden geçtikten sonra zorunlu olarak yaratıcının varlığından haberdar olacaktır. Aklın en önemli işi bu fonksiyonunu yerine getirmesidir. Bu görevi başaramayan yani Yüce Yaratıcı'nın varlığını ve O'nun kusursuzluk bildiren tüm

¹² Bkz. es-Sâbüni, Nureddin, *Mâturîdiyye Akâidi*, Çev. Bekir Topaloğlu, İstanbul, 1979, s.56-57.

¹³ Bkz. Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *İtikat'da Orta Yol*, Çev. Kemal Işık, Ankara, 1971, s. 8, 138 vd., 157-158.

¹⁴ Gazâlî, *el-Maksadü'l-Esnâ fi şerh-i Esmâi'l-Hüsnâ*, Mısır, 1324, s. 84; *İtikatta Orta Yol*, s.157 vd.

¹⁵ Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslâm'da Idealler ve Gerçekler*, Çev. Ahmet Özel, İstanbul, 1985, s. 24.

¹⁶ Nasr, Seyyid Hüseyin, a.g.e., ss., 21-22. Gerçekte "akıl" kökünün anlamlarından birinin de "bağlamak" veya "birleştirmek" olduğunu daha önce belirtmiştik.

vasıfları ile mücehhez olduğunu bilmek için akıl yürütmemiş, tefekkürde bulunmamış kişiler, Kur'ân'ın değişik yerlerinde sert bir dille eleştirilir. Örnek olması için bu âyetlerden birini burada nakletmek istiyoruz: "Biz size düşünebilenlerin düşünmesine yetecek kadar uzun bir ömür bahşetmedik mi?" (Fâtır, 35/37).

Fakat yukarıda ikiye ayırarak tanıtmaya çalıştığımız akıl türlerinden mesmû' akıl herkeste aynı fonksiyonu icra etmeyebilir. Enfüs ve âfâkı inceleyen her akıl Allah'ın varlığını, kudretini, güzelliğini onaylamaya sıçrayışta bulunamayabilir. Nitekim bu gerçek, Kur'ân-ı Kerim'de, çok veciz bir şekilde şöyle belirtilmiştir: "Herkes kendi mizac ve meşrebi (karakteri)ne göre iş yapar" (isrâ, 17/84). inanma olayı bakmanın, araştırmanın yanısıra başka şeylere de ihtiyaç duyabilir.

Akıl Kavramının Kur'ân'da Kullanımı

Kur'ân-ı Kerim'de (a-k-l) kökü, isim olarak hiçbir âyette geçmemektedir. Âyetlerde bu, yalnızca (a'kalû), (ta'kılûn), (na'kılû), (ya'kılühâ) ve (ya'kılûn) kelimeleri içinde fiil olarak geçmektedir. Bu "akletme" fiilinin kullanıldığı toplam âyet sayısı 49 kadardır.

Kur'ân'da "akıl" kelimesinin isim halinde geçmemesini tenkid konusu yapmamak gerekir. Zira arapçada mastarsız bir fiil yoktur. Bu, şu anlama gelmektedir: Kur'ân, her ne kadar "akletme" kelimesini fiil halinde kullanmışsa da bu, onun mastarını göz önüne almadan bu kelimeyi kullandığını göstermez. İkinci olarak, pragmatik açıdan bakacak olursak, akıl şayet aktif ise, yani bir iş görmekteyse saydaldır. Aktivitesi olmayan, bir iş görüp faydası dokunmayan akıl, yukarıdaki tanıma ters düşecektir. Âyetlerde bu kelimenin devamlı ve sâdece fiil olarak yer alması, onun dinamik bir uygulama alanına sahip olduğunu gösteriyor denebilir. Bu kelime ile, âyetlerde sürekli, olan, olması gereken veya olması gerektiği halde yapılmayan faaliyetler dile getirilmiş olmaktadır.

Bu kısa teknik bilgiyi verdikten sonra şimdi asıl konuya geçebiliriz:

a- Kur'ân'da Akıl

Allah, insanı yeryüzünde kendi halifesi (Bakara, 2/30) yaparken, ona vazifelerini yerine getirebilecek imkânları da vermiştir. yani akıl bahşetmiştir. Bu akıl, hem sebepleri, hem de gâyeleri araştıran ve âlemde Allah'ın varlığının ve eserlerinin işaretler (âyet)ini görebilecek nitelikte bir yetidir.

Kur'ân bizi, Allah'ın verdiği bu aklı, deneye dayanan bilimi bilgelik (hikmet)ten ve de vahiyden ayırmaksızın, bütünüyle kullanmaya davet eder.¹⁷

¹⁷ Garaudy, Roger, *İslâm ve İnsanlığın Geleceği*, Çev. Cemal Aydın, İstanbul, 1990, s.81.

Kur'ân, insanın rasyonel bir yapıda olduğunu, onun bir takım imkânlarla donandığını ve çoğu yaratıktan üstün kılındığını anlatmaktadır (İsrâ, 17/70). Çoğu, insanın akli çaba ve gücü (rasyonalitesi)nü geliştirmesine yönelik olan bu imkânlardan bazıları şunlardır:

1. Allah'ın insanı en güzel şekilde yaratması (Tîn; 95/4), ona güzel bir biçim verip kendi ruhundan ona üflemesi; gözler, kulaklar ve gönüller bağışlaması (Secde, 32/9; Hicr, 15/29; Sâd, 38/72).

2. Âdem'e isimlerin tümünü öğretmesi (Bakara, 2/31).

3. insana kalemle yazmayı ve bilmediğini öğretmesi (A'lak, 96/4-5).

4. Yine insana Kur'ân'ı ve beyânı (konuşup, düşüncelerini açıklamayı) öğretmesi (Rahmân, 55/7).

5. Düşünülp öğüt alınsın diye, gönül gözlerini aydınlatacak nur, yol gösterici olarak ilim, hikmet ve Kitap vermesi (Kasas, 28/43, 14; Bakara, 2/2, 185; Âl-i İmrân, 3/3-4; Nisâ, 4/174; Neml, 27/2; Lokman, 31/3; Mâide, 5/46).

6. insana doğru yolu göstermesi, onu seçimleriyle ve eylemleriyle başbaşa bırakması (insan, 76/2-3; Beled, 90/10; Bakara, 2/256).

7. Korkudan güvene kavuşturması (Kureyş, 106/4).

8. Kâinata bir ölçü ve denge (mîzân) koyması (Rahmân, 55/7).

Kur'ân'de " Sana ... soruyorlar (yeselüneke)" formuyla kullanılan birçok âyet vardır.¹⁸ Biz bununla insanın akli yönü (rasyonalitesi) arasında bir ilgi kurabiliriz. şöyle ki: Bir şey soran niçin sorar? Bilgilenmek, merakını gidermek, entellektüel ilgisini geliştirmek, fikri veya pratik ihtiyaçlarını gidermek v.s. için. Bunlar nereden ve kimden sâdir olur? Zekâdan ve insandan! Öyleyse Kur'ân, insan zekâsına, onun rasyonel ve pratik taleplerine açık bir kitap olarak görünmektedir.

İnsanın kendisini ve sorumluluklarını hatırlayıp aklını kullanması, akıllı davranması¹⁹, sorumluluk yüklenen bir varlık olması²⁰, (gerçekle gerçek olmayı birbirinden ayırabilecek yapıda olduğu için) ona hak ile bâtılı birbirinden ayıran ölçünün verilmesi²¹ Kur'ân'da insanın akıllı bir varlık olarak muhatap kabul edildiğinin bir delilidir. "Biz emâneti göklere, yere ve dağlara sunduk, onu yüklenmekten kaçındılar, on(un sorumluluğundan) korktular; onu insan yükledi;

¹⁸ Bkz. Bakar, 2/189, 217, 219, 220, 222; Mâide, 5/4; A'râf, 7/187; Enfâl, 8/1; İsrâ, 17/85; Kehf, 18/83; Tâhâ, 20/105; Nâzi'a, 79/42.

¹⁹ Bkz. Kur'ân'da Akıllı İnsanın Özellikleri; Makâle, s.16.

²⁰ Bakara, 2/40, 48; Ahzâb, 33/72.

²¹ şûrâ, 42/17; Bakara, 2/256; insan, 76/3; Ra'd, 13/17; Sebe, 34/49; Hadid, 57/25.

(bununla beraber onun hakkını tam yerine getirmedi), doğrusu o çok zâlim ve çok câhildir" (Ahzab, 33/72). insana yüklenen emhanet , düşünme ve akıl kaâbiliyetidir. Çünkü insan, ancak akıl ve buna bağlı duyularını kazandığı zaman Allah'ın tekliflerine muhatap olmuştur. insanın "zâlim ve câhil" diye nitelendirilmesi de, akıl emânetini yükledikten sonra onu iyi kullanmamasından, haddini aşmasından ve benzeri sebeplerden olsa gerektir.

Emâneti yüklenen insan haliyle sorumluluk yüklenmiş kişi demektir. Kur'ân-ı Kerim'e bir göz attığımızda insan için koyulan ölçüler, yüklenen görevler akıllı insanın hikmetten ve faydadan uzak görebileceği şeyler değil bilakis ferdin ve toplumun iyiliğini, düzenini, refahını ve felahını sağlamayı esas alan ölçülerdir.²² Zaten Kur'ân'ın mesajının evrensel olduğunu ileri süren mü'minlerin temel dayanaklarından biri de budur.

Kur'ân-ı Kerim'e göre insanı insan yapan, onun her türlü eylemlerine anlam kazandıran ve ilâhî emirler karşısında onun yükümlü ve sorumlu tutulmasını gerektiren akıldır. Bu kelimenin fiil halinde geçtiği âyetlerde genellikle "akletme"nin yani akli kullanarak doğru düşünmenin ve gerçeğe yönelmenin önemi üzerinde durulmuştur. ilgili âyetlere bakıldığında akıl (etme), insan zihninin, sınırları içerisinde eşyayı ve işleri bilmesi; iyiyi, doğruyu ve vahyin belirlediği çerçeve içerisinde uygun olanı seçmede etkinleşmesi şeklinde anahtar bir terim olarak görülür.

Bu kelime, insana Allah'ın (sözlü-sözsüz) âyetlerini anlamaya muktedir kılan insan yeteneğini de ifade eder. Meselâ "Allah'ın gökten indirdiği, öldükten sonra arzı tekrar hayata kavuşturan yağmur da insanlar için Allah'ın varlığının âyet(delil)leridir. şüphesiz bunda akıllarını çalıştıranlar için âyetler (işâretler) vardır" (Rûm, 30/21-24).

Yine Kur'ân, yanlış hareketlerinden dolayı, halkı ile beraber, Allah'ın altını üstüne getirdiği eski memleketlerin durumuna da işaret eder: " Muhakkak ki biz, o (eski şehirlerin halinden), aklını çalıştıranlar için açık bir âyet bıraktık " (Ankebût, 29/35). Burada Allah'ın gazabının mahvettiği eski şehirlerin hali, Allah'a inanmayanlar için büyük bir ikaz işareti olarak zikredilmiştir. izutsu'nun da belirttiği gibi,²³ Kur'an'da bunun benzerleri çoktur.

²² Sadece ahlâkî nitelikteki âyetleri değil, pratikte bir takım yüklemelerde bulunan âyetleri de bu açıdan değerlendirmede fayda vardır. Bu tür bazı âyetler için bkz. Müddessir, 74/1-7; Rûm, 30/38; Hucurhat, 49/9-12; Nahl, 16/91; Nisâ, 4/48,35,90,128; Bakara, 2/222,230-233,241,245,276,282; Mâide, 5/3-5,90; Arâf, 7/31-33; Nahl, 16/90-92,126; Tevbe, 9/4,12; En'âm, 6/151-152; Fussilet, 41/34; şûrâ, 42/37-43; Hucurât, 49/9-13.

²³ Bkz. Izutsu, Toshihiko, Kur'ân'da Allah ve İnsan, Çev. Süleyman Ateş, s. 61-62.

Akıl kelimesinin türevleri bazı âyetlerde " akılı kullanılmıyorlar (mı)? (lâ ya'kılûn, efelâ ya'kılûn) şeklinde bir kısım insanların davranışlarındaki çelişkiyi göstermek için kullanılmaktadır.²⁴ Söz konusu âyetlerde bu çelişkiler "akılı kullanma"nın karşıtı olarak gösterilmektedir. Bu âyetlerden bazıları da kâfirlerin veya müşriklerin Allah hakkındaki zayıf veya tutarsız delillerini çürütmektedir.²⁵

Tantavî'ye göre, Kur'ân'da, fıkıh ve islâm hukuku ile ilgili âyetlerin sayısı 150 yi geçmemesine rağmen, ilmi (ve düşünmeyi) teşvik ile ilgili âyetlerin sayısı 750 yi aşmaktadır.²⁶ Yine Kur'ân'da **a k l**²⁷ ve türevleri kırk dokuz, **fıkr** (tefekkür)²⁸ on sekiz, **fıkh**²⁹ yirmi, **tedebbür**³⁰ dört, **semi'** (işitme) (Allah için olanlar hâriç) yüz otuz sekiz, **basar** (görme) (yine Allah için olanlar hâriç) yetmiş beş, **ulu'l-elbâb** (kalb sahipleri) on altı, **kalb** yüz otuz iki, **ilm** ve türevleri ise yüzlercedir.

Aşağıdaki kelimelerin Kur'ân'da yer yer akıl kelimesinin müterâdifi olarak kullanıldıklarını görmekteyiz;

a- **Lübb**: Her şeyin özü, yenilen şeylerin içi anlamına gelen bu kelime, insan için "kalbe konulan akıl" manasını ifade eder.³¹ Şâibeden uzak, saf ve zekaca üstün akıldır.³² Buradan, akıl ile lübb kavramları arasında tam-girişimliliğin olduğu anlaşılmaktadır. Yani, her lübb akıldır ama her akıl lübb değildir. Lübb, vehim ve hayallerden uzak safi ve mukaddes nurla nurlanmış akıldır.³³ Kur'ân'da Âl-i imrân 3/190 'da geçen "elbâb (lübbün çoğulu)" ile Bakara, 2/164'de geçen "akletme" eşanlamda kullanılmıştır.

²⁴ Bakara, 2/44, 76, 170; Âli-i Imrân, 3/65; Âraf, 7/169; Yûnûs, 10/16; Hûd, 11/51; Enbiyâ, 21/10, 67; Mâide, 5/58, 103; Haşr, 59/14.

²⁵ Bkz. Bakara, 2/170; Zümer, 39/43; Sâffât, 37/149-154; En'âm, 6/9-12; Yûnûs, 10/34-36.

²⁶ Tantavî, Cevherî, **el-Cevâhîr fi Tefsîri'l-Kur'ân**, Mısır, 1350, C. I, s. 3.

²⁷ Biz makâlemizi, bu 49 âyetin tahlili çerçevesinde sınırlı tutmaya çalışmaktayız.

²⁸ Tefekkür, aklın, idrakler ve bilgiler nisbetinde çalıştırılarak, düşünceden düşüncelere, kısaca kafa yormak suretiyle hakikatlere ulaşmak işi ve san'atıdır (İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, C. VI, s. 373).

²⁹ Müttekellimin sözündeki maksadı anlama gücü, hükmün üzerine dayandığı gizli anlamı yakalama ve görüşünde isâbetli olma (Cürcânî, **Ta'rifât**, s. 102).

³⁰ İşlerin sonucunu anlamak için akıl, kalb, beyin ve ruh imkânlarını seferber ederek düşünüp-taşınmak demektir. Tefekküre yakındır. Şu kadar ki, tefekkür delile bakarak kalbin tasarrufla bulunmasıdır, tedebbür ise işlerin sonucunu bakarak tasarrufla bulunmasıdır (Cürcânî, **Ta'rifât**, s.31).

³¹ İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, C. I, s. 729.

³² Râğıb el-İsbâhânî, **el-Müfredât**, s. 446.

³³ Cürcânî, **Ta'rifât**, s. 118.

b- *Fikir*: Bilinmeyen şeyleri elde etmek için bilinen şeyleri kullanma³⁴ demek olan fikir, ilmî ma'lûm hale getiren kuvvettir. Tefekkür ise bu kuvvetin, akıl gücü oranında, işletilmesi veya kullanılmasından ibarettir ve bu sadece insanlara aittir.³⁵ Kur'ân'da akli kullanma, akli işletme bir çok âyette tefekkür ile eş anlamda kullanılmıştır. R'ad, 13/3 âyetindeki tefekkür ile bunun hemen peşinden gelen âyetteki akli kullanmayı buna örnek gösterebiliriz.

c- *Hilm*: Nefsin ve tabiatın kızgınlık ve heyecanının kontrol altında tutulması, haksızlığa bir karşılık vermenin ertelenmesi³⁶ demektir. Hilm aslında doğrudan akıl anlamına gelmez. ancak aklın müsebbebâtından biri olduğundan dolayı "akıl" olarak yorumlanmıştır.³⁷ Râğıb el-İsbâhânî böyle söylerken, İbn Manzûr daha net bir şekilde bu kelimenin akıl anlamına geldiğini belirtmektedir.³⁸ Çogulu, "ahlâm" olan bu kelimenin aklın mürâdifi gibi kullanıldığı âyetler şunlardır: Hûd, 11/87; Tevbe, 9/114; Tûr, 55/32..

d- *Nuhâ*: Tekili en-nühye olup, bir şey (kötülük)den men eden, nehyeden, alıkoyan anlamına gelmektedir.³⁹ Bu kelime Tâhâ sûresinin 54. ve 108. âyetlerinde geçmektedir. Eğer bu kelimeler kaldırılıp da yerine "akletme" konulsa anlamca bir değişiklik olmanmaktadır.

e- *Hicr*: Engelleme⁴⁰ anlamına gelmektedir. Bununla insan, nefsinin isteklerini men edebilmektedir. Bu kelime Fecr sûresinin 5. âyetinde akıl anlamında kullanılmıştır.

f- *Kalb*: Kur'ân'da akilla aynı anlama gelmese bile ona yakın bir mana ifade eden kalb, fuâd, ef'ide ve elbâb (tekili olan "lubb" Kur'ân'da gelmez) kelimelerinin kullanıldığı dikkati çekmektedir. "Sezme, anlama ve bir şeyin mahiyetini kavrama gücü" anlamına gelen bu kelimeler, daha çok insanın derûnî, vicdânî âlemine ve gönül dünyasına hitap etmek maksadıyla kullanılmıştır.⁴¹

³⁴ Cürcânî, Ta'rifât, s. 102.

³⁵ Râğıb el-İsbâhânî, el-Müfredât, s. 384.

³⁶ Cürcânî, Ta'rifât, s. 54.

³⁷ Râğıb el-İsbâhânî, el-Müfredât, s. 29.

³⁸ Bkz. İbn Manzûr, Lisânu'l-'Arab, C. XII, s. 146.

³⁹ Râğıb el-İsbâhânî, el-Müfredât, s. 507.

⁴⁰ Cürcânî, Ta'rifât, s. 47; Râğıb, el-Müfredât, s. 108-109.

⁴¹ Bolay, Süleyman Hayri, "Akıl", T.D.V. İslâm Ansiklopedisi, C. II, s. 239.

Kur'ân, göz, kulak ve kalbi bilgi araçlarından sayar.⁴² Akıl, Kur'ânî tanıma göre kalbin bir türevidir. Bundan dolayı bir çok islâm düşünürü akli, kalpte ve ruhta bulunan manevî bir nûr şeklinde tanımlamışlardır.⁴³ Elmalılı'nın ifadesine göre "kalb, ruhumuzun bir gözüdür; basîret bunun nazarı, akıl ruhu, irade ise kuvvetidir".⁴⁴

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kur'ân'a göre kalb, bir idrak vesilesi ve vasıtası sayılmaktadır. Şu âyetlere baktığımızda kalbin düşünecek, anlayabilecek, bilecek, ibret alabilecek, kendi farkını (bilinci)nda olabilecek bir yapıda olduğunu, fakat her kalbin bu fonksiyonları yerine getirmediğini görürüz. " Muhakkak ki bunda kalbi olan, yahut şâhid olarak (zihnini toplayarak dikkatle) kulak veren kimse için bir öğüt vardır " (Kâf, 50/37), " Kalpleri var, fakat onlarla anlamazlar..." ('Arâf, 7/179), " Yanılarak yaptığınızda size bir günah yok, fakat kalblerinizin bile bile yaptığında günah vardır " (Ahzâb, 33/5), " Anlamaz bir topluluk oldukları için Allah onların kalplerini çevirmiştir " (Tevbe, 9/127), " Kalplerine, onu anlamalarına engel olacak bir kapalılık ve kulaklarına bir ağırlık veririz " (İsrâ, 17/46), " Onlar dilleriyle, kalplerinde olmayan bir şeyi söylüyorlar " (Fetih, 48/11), " (Muhammed'in) gözünün gördüğünü kalbi yalanlamadı " (Necm, 53/11), " Sen onları toplu sanırsın, ama kalpleri dağınık (fikirliri farklı farklı)tır. Öyledir, çünkü onlar düşünmez bir topluluktur " (Haşr, 59/14), " Yeryüzünde hiç gezmediler mi ki, düşünebilecekleri kalpleri ve işitebilecekleri kulakları olsun? Zira asıl kör olan (maddî) gözler değil (basîretlerini kaybeden) göğüslerindeki kalpleridir " (Hac, 22/46).

Bu son âyetten Kur'ân'ın, Allah'ın varlığını hem akıl ile hem de kalb ile idrak edilmesini istediği anlaşılmaktadır. Kur'ân'ın burada kullandığı "kalb" kelimesi bir düşünce yetisi olarak tasvir edilmiştir. Halbuki kavramsal düşünce, sadece akıl ve ona bağlı yetilerle olur. Bu, en azından felsefede böyle kabul edilmiştir. Yalnız "kalb", aslında insan tecrübesinin duygularını toparladığı bir " merkez " olarak tanımlanmıştır.⁴⁵ O halde, "kalple düşünme" deyimini kullanmakla, Kur'ân, Allah'ın varlığı konusunda kalbi akıl düzeyinde bilgi verebilen bir yetenek olarak kabul etmektedir. Yani kalb ile akıl eşit seviyede tutulmuştur. Bu durumda denebilir ki, "kalb", aslında bir düşünme yetisi değil, diğer duyular gibi insan tecrübesinin bir yetisi olarak belirmektedir.

⁴² Bunların geçtiği âyetler çoktur. Üçünün de birlikte zikredildiği âyetler için bkz. Ahkâf, 46/26; Nahl, 16/108; Mülk, 67/23.

⁴³ Bkz. Ebu'l-Bekâ, Külliyyât, s. 451; el-Mâverdi, Edebü'd-Dünya ve'd-Din, s. 22; Cürcânî, Ta'rifât, s. 91, et-Tahânevî, Keşşâf, C. II, ss. 1030 vd.

⁴⁴ Elmalılı, Hak Dini Kur'ân Dili, C. I, s. 210.

⁴⁵ Açıkgöç, Alparslan, Bilgi Felsefesi, İstanbul, 1992, s. 130.

Aslında Kur'ân'daki sözlerin büyük bir kısmına muhatap olan, insanın kalbidir.⁴⁶ O yüzden Kur'ân bu idrak aracını iyi koruyup, onu kâmileştirmeyi üstlenmiş, buna "nefsi arındırma", "kalb safası" (şems, 91/9), "kalb aydınlığı" (Enfâl, 8/29) vb. adlar altında defalarca değinmiştir. Öte yandan, kötü işlerin kalbi / ruhu bozup, insanı iyiliklerden ve doğru yoldan saptırmasından da tekrar tekrar söz edilmiştir.⁴⁷ Diğer bazı âyetlerde de kalplerin mühürlenmesi, perdelenmesi, kilitlenmesi ve katılaştırmadan bahsedilir⁴⁸ ki bu durum bir bakıma kalbin fonksiyonunu icrâ edememesi, mânen işlevliğini yitirmesi demektir.

Kur'ân'da aklını iyi kullanan kimselerin b i r e y s e l plânda kendilerini sağlam ve mazbut bir çerçevede tutmaları yanısıra, t o p l u m d a da dirliği/düzeni sağlamakta etkili ve kararlı olmaları istenir. Bunun istenmesine rağmen geçmişte bunu pek az kişinin yaptığı belirtilir: " Sizden önceki nesillerden akıllı kimselerin yeryüzünde bozgunculuğa fırsat vermemeleri gerekmez miydi? Fakat onlar arasında, ancak kendilerini kurtartığımız pek az kişi böyle yaptı " (Hûd, 11/116).

Yine Kur'ân-ı Kerim, ma'kul olmayı fert için istediği gibi, yer yer t o p l u m için de ister; onların da hep birlikte akıllı davranmalarını, hissî davranarak taşkınlık yapmamalarını, kötü toplumları örnek almamalarını, emânetlerini korumalarını, (islâmî, gerçek) değerlerini çiğnememelerini ve kendi varlıklarını sürdürebilmeleri için uyanık olup korunma tedbirleri almalarını ... ister.⁴⁹

Allah, olumlu nitelikler taşıyan, haliyle rızasına uygun yaşayan toplum veya toplulukları akleden⁵⁰, iyi bilen⁵¹, hatırlayan⁵², düşünen⁵³, anlayan⁵⁴, bilen⁵⁵, işiten⁵⁶, şükreden⁵⁷, inanan⁵⁸ toplum (kavim)lar olarak nitelendirir. Bunun

⁴⁶ Hicâzî, Ebû Hâşim, Kur'ân Işığında Düşünmek, Çev. Celâleddin Yılmaz, İstanbul, 1986, s.100.

⁴⁷ Bakara, 2/93; Âl-i İmrân, 3/8; Hacc, 22/53; Sâf, 61/5; Muttaffifin, 83/14.

⁴⁸ Bakar, 2/7, 88; Mâide, 5/13, 52; Tevbe, 9/87, 93; En'âm, 6/25, 43, 46; 'Arâf, 7/101; Hadîd, 57/16; Âl-i İmrân, 3/103; Nisâ, 4/155.

⁴⁹ Bkz. Mâide, 5/50, 58, 77; Bakar, 2/118, 230; Nisâ, 4/71, 78.

⁵⁰ "Kavmün ya'kilûn": Bakar, 2/164, 230; Ra'd, 13/4; Nahl, 16/12, 67; Ankebût, 29/35; Rûm, 30/24-28; Câsiye, 45/5.

⁵¹ "Kavmün yûkinûn": Mâide, 5/50

⁵² "Kavmün yezzekkerûn": En'âm, 6/126.

⁵³ "Kavmün yetefekkerûn": Yûnus, 10/24; Ra'd, 13/3; Nahl, 16/11, 69; Zümer, 39/46; Câsiye, 45/13.

⁵⁴ "Kavmün yefkahûn": En'âm, 6/98.

⁵⁵ "Kavmün ya'lemûn": En'âm, 6/97, 105; 'Arâf, 7/32.

⁵⁶ "Kavmün yesmeûn": Nahl, 16/65.

aksine, olumsuz nitelikler taşıyan, hem kendisinin hem de insanlığın hoşnu olamayacağı "toplum veya toplulukları da akletmeleyen⁵⁹, anlamayan⁶⁰, sapkın⁶¹, azgın⁶², bozguncu⁶³, câhil⁶⁴, fâsık⁶⁵, zâlim⁶⁶, kâfir⁶⁷, aşırı giden⁶⁸, suçlu⁶⁹, korkak⁷⁰, ve zararda olan⁷¹ toplum (kavim)lar olarak tanıtır.

Sosya-politik bir terim olan "k a v i m" kelimesi ile "a k ıl " kelimelerinin bir araya geldiği âyetlerden bazılarında⁷² doğrudan doğruya dünyada meydana gelen fiziksel ve biyolojik hâdiseler dediğimiz olaylar konu edinmekte ve bunların insanın kullanımına verildiği belirtilmektedir. Bu âyetlerle insanı topluca çepeçevre kuşatan güneş, rüzgâr, yağmur, bulut, su, mevsimler, çeşitli ürünler vs.de bu güzel imkânları bahşeden Yüce Yaratıcı'nın kudreti, ihsanı ve ikramına hep birlikte (kavimce) yükselme (teleoloji) amaçlanmaktadır. "Aklın kullanılması" ile "kavim" kelimelerinin bir arada böyle zikredilmesi, " aklın kollektif olarak kullanılmasının önemi"⁷³ni ortaya koymaktadır. ilgili âyetlerden, toplum olarak aklın kullanılmasının ayrı bir önem taşıdığı anlaşılmaktadır.

b- Akıl Kullanmaya Teşvik

Kur'ân'da "akıl" ile ilgili âyetler içerisinde doğrudan doğruya "akıl kullanılması"ni teşvik eden âyetlerin sayısı hayli fazladır. insanların ve toplum

57 "Kavmün yeşkurûn": 'Ârâf, 5/58

58 "Kavmün yu'minûn": En'âm, 6/99; 'Ârâf, 7/52.

59 "Kavmün lâ ya'kilûn": Mâide, 5/58

60 "Kavmün lâ yefkahûn": Enfâl, 8/65; Tevbe, 9/127; Nisâ, 4/78.

61 "Kavmün dâllîn": En'âm, 6/77.

62 "Kavmün tâğûn": Sâffât, 37/30.

63 "Kavmün müfsidûn": Ankebût, 29/30.

64 "Kavmün techelûn": 'Ârâf, 7/138; Naml, 27/55.

65 "Kavmün fâsıkûn": Mâide, 5/25, 26, 108.

66 "Kavmün zâlimûn": Bakara, 2/258; Âl-i Imrân, 3/86; Mâide, 5/51; En'âm, 6/47, 68,144; 'Ârâf, 7/47.

67 "Kavmün kâfirûn": Bakara, 2/250, 264, 288; Âl-i Imrân, 3/147; Mâide, 5/67.

68 "Kavmün müşrifûn": 'Ârâf, 7/81; Yâsîn, 36/19; Zuhruf, 43/5.

69 "Kavmün mücrimûn": En'âm, 6/147

70 "Kavmün yefrekûn": Tevbe, 8/56.

71 " Kavmün hâsirûn": 'Ârâf, 7/99.

72 Bkz. Bakar, 2/164; Nahl, 16/12, 67; Rûm, 30/24; Câsiye, 45/5.

73 Kocabaş, şakir, "Kur'ân'da Akıl Kelimesi", *İslâm ve Bilim*, İstanbul, 1993, s. 305.

(kavim)ların akıllarını kullanmaları istenen bu âyetlerden aşağıdaki mesajların verilmek istendiğini çıkarabilmekteyiz:

- Allah'ın kudretini görmek için (mu'cizeler üzerinde) düşünme, ibret alma (Bakara, 2/240-242).

- Dünyadaki iş ve işleyişten yola çıkarak aklını kullanan bir toplumun Allah'ın mülkünde O'na ortak koşamayacağı (Rûm, 30/28).

- Yaşamın ve ölümün, gece ve gündüzün değişmesinin; doğunun-batının ve bunlar arasında bulunanların Allah'ın gücünün, iyiliğinin... eseri olduğu bilincine varma (Mü'minûn, 23/80; şu'arâ, 26/28).

- İnsanın, belli biyolojik gelişimini tamamlayarak büyümesi ve gelişmesini sağlayan Allah'ın bu işteki kudret ve hikmetini düşünme (Mü'min, 40/67).

- Allah'ın gökleri ve yeri yaratması, gece ve gündüzü farklı kılması; rüzgarı, bulutları ve suyu var kılması; arza çeşitli canlıları yayması (Bakar, 2/164; Rûm, 30/24; Câsiye, 45/5); komşu kıtalar, çeşit çeşit türünler var etmesi (Ra'd, 13/4; Nahl, 16/67); geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı insanların hizmetine vermesi (Nahl, 16/12); arzı ölümünden sonra diriltmesi (Hadîd, 57/17) vb. olay (âyet)lerden Allah'ın varlığına deliller çıkarma.

- Arapça olarak indirilen Kur'an (ın dil zenginliğini, beyân gücünü ve i'câzın)ı anlama (Yûsûf, 12/2; Zuhuf, 43/3).

- İçinde insanlığın muhtaç olduğu öğütler bulunan ve ona uyanları şeref ve şâna ulaştıracak hükümleri içeren Kitab'ı düşünme ve onun kıymetini bilme (Enbiyâ, 21/10).

- Allah elçilerinin getirdiklerini onaylamayanlara Allah'ın dünyada verdiği cezayı görüp ibret alma (Sâffât, 37/133-138); onların uğratıldıkları ilâhî gazaptan dersler çıkarma (Ankebût, 29/35) veya âkibetlerinin ne olduğuna bakma (Yûsûf, 12/109).

- Allah'ın, özellikle inkârcılar ve münafıklarla ilgili olarak Kur'ân'da zikrettiği misâlleri "bilenler"den başkasının düşünüp anlayamayacağı (Ankebût, 29/43).

- Düşmanların, müslüman topluma karşı besledikleri kötü niyetlerden ve plânlardan Allah'ın mü'minleri haberdâr etmesiyle inananların onlara karşı düşünerek tavır geliştirmeleri (Âl-i imrân, 3/118).

- Allah'ın haram kıldığı şeylerin kötü olduğu ve bunlardan uzak durmanın gerekliliğini akıldan çıkarmama (En'âm, 6/151).

- Şeytanın saptırmalarına karşı uyanık olma (Yâsîn, 36/62).

- Allah'ın Kitabında insanların günlük hayatlarıyla ilgili açıkladığı ve hatırlattığı ilişkileri, düzeni ve âdâbı düşünüp ondaki güzelliklere kafa yorma (Nûr, 24/61).

Pratik hayatta, özel (aile) hukuk alanında Allah'ın koyduğu ölçülerin güzelliğini düşünme (Bakara, 2/240-242).

- Allah'ın, yaşlananın yaratılışını baş aşağı çevirdiğini, sonunda zayıflayıp ihtiyarladığını aklını iyi kullanan insanın görmesi ve bundan ibret alması gerektiği (Yâsîn, 36/68).

- Allah'ın yanında olanın, dünyada insana verilene göre daha hayırlı ve daha kalıcı olduğunun bilincinde olma (Kasas, 28/60).

- Korunanlar için âhiret yurdunun daha hayırlı olduğuna hükmetme (Yûsûf, 12/109).

Kur'ân imana ulaşmak, hikmeti yakalamak, iyi ve güzel olanı yapmak için insanın aklını kullanmasını ister ve bunu yapmayı tehdit eder: "... ve (Allah) pislîği (huzursuzluğu, azabı) akıllarını kullanmayanların üzerine kor" (Yûnûs, 10/100).

Kur'ân'da akla ve akli kullanmaya o kadar yer verilmiştir ki, uygun olmayan düşünce ve davranışlar karşısında sık sık "aklınızı kullanmıyor musunuz?"⁷⁴, "ne kadar az düşünüyorsunuz"⁷⁵, " (karşılaştırma yapsanız ya!)⁷⁶, "umulur ki akledersiniz"⁷⁷, "akletmiyorlar !"⁷⁸, " (Buna rağmen) çoğu akletmiyor !"⁷⁹, "Onların çoğunun işittiklerini veya düşündükleri (aklettikleri)ni mi sanıyorsun?"⁸⁰ gibi ihtar ve tehditlerde bulunmaktadır.

Kur'ân-ı Kerim insanın, öncelikle şu üç konuda akıl yormasını, düşünüp araştırma yapmasını teşvik etmiş, teşvikin de ötesinde "tefekür" adına farz kılmıştır:

⁷⁴ Bakara, 2/44, 76; Enbiyâ, 21/10, 67; Hûd, 11/51; Kasas, 28/60; Mü'minûn, 33/80.

⁷⁵ Mü'min, 40/58.

⁷⁶ Fâtır, 35/19-22; Mü'min, 40/58.

⁷⁷ Bakara, 2/73, 242; Zuhruf, 43/3; Yûsûf, 12/2; Hadîd, 57/17; Nûr, 24/61; En'âm, 6/151.

⁷⁸ Bakara, 2/171; Enfâl, 8/22.

⁷⁹ Ankebût, 29/63; Hucurât, 49/4; Mâide, 5/103.

⁸⁰ Furkân, 25/44

1. İ n s a n ı n n e f s i : Kur'ân, insan nefsinin özel bir ma'rifet kaynağı olarak olarak tanıtılmıştır.⁸¹ Yine Kur'ân, bütün yaratılış âlemini hakîkatın keşfi için bir takım âyet ve nişâneler olarak göstermiş ve insanın dış âleminden "âfâk", iç dünyasından da "enfüs" şeklinde söz ederek insan nefsinin önemini hatırlatmıştır. (Fussilet, 42/53)

2. T a b i a t : Kur'ân'ın bir çok âyetinde tabiat yer yer, gök, yıldızlar, güneş, ay, bulut, şimşek, rüzgâr, yağmur, denizler, bitkiler, hayvanlar, mevsimler, kısacası insanın etrafında gördüğü her şey üzerinde dikkatle düşünülüp araştırma ve netice alma konusu olarak gösterilmiştir: " Bakın göklerde ve yerde neler vardır " (Yûnûs, 10/101).

3. T a r i h : Kur'ân-ı Kerîm'in bir çok yerinde, Allah'ın insanlığın hayatı için koyduğu "sünnet"lere vâkıf olmak için, geçmiş toplumların incelenmesi çağrısında bulunulmuştur.⁸² Kur'ân'a göre tarih ile toplumların değişim ve gelişimi birtakım sünnetler ve kanunlara dayanmaktadır. Tarihteki yücelme ve alçalmaların, başarı ve yenilgilerin, mutluluk ve zilletlerin düzenli, ince hesap ve kanunları vardır.

İnsanların bu üç alana yönelerek aklını çalıştırması, temelde Allah'ın birliğine, O'nun her şeyin üzerinde yegâne kudret, ihsan, güzellik... nedeni olduğu bilincine varmayı (tevhid) ve tefekkür etmeyi hedeflemektedir.

Kur'ân insanın, sıkça, "Kitap ve hikmetten kendisine indirilene düşünmesi (Bakara, 2/231)ni ve "insan düşünsün diye âyetlerin böyle açıklandığı" (Bakara, 2/242, 266)nı belirtir. Bu tür âyetlerden, insanın aklını kullanmasının ve tefekküre dalmasının, teşvik edilmekten öte, zorunlu görüldüğünü çıkarmaktayız.

" De ki, düşündünüz mü kendiniz hiç! " (En'âm, 6/47) formunda başlayan âyetler, insanın aklını çalıştırmasına, olayları inceden inceye tartmasına, meselelere insafla bakmasına, olaylar arasında uygun ve geçerli ilişkiler kurmasına, yerinde karşılaştırmalar yapmasına ve kişinin durum değerlendirmesinde bulunmasına yönelik espriler taşıyor olabilir.

Allah, insanın hem indirdiği Kitab'ını düşünmesi, hem onu anlamaya ve hayata geçirmeye çalışması, hem de bu Kitap dışında kalan hususlarda akıl

⁸¹ Hicâzî, Kur'ân Işığında Düşünmek, Çev. Celaleddin Yılmaz, s.49.

⁸² Bkz. Fâtır, 35/44; Âl-i İmrân, 3/137; Yûsûf, 12/109, 111; Mü'min, 40/34-58, 21, 82; Hac, 22/46; Rûm, 30/9, 42; Muhammed, 47/10; En'âm, 6/11; Nahl, 16/36; Neml, 27/69.

⁸³ Kur'ân, fenomenler üzerinde düşünmeyi teşvik etmekle, her şeyden önce, düşünce ile eşya arasındaki uygunluğa işaret eder. Böyle bir uygunluk -ki bu ilmi tecrübenin de temel şartıdır- olmasaydı, Kur'ân'ın düşünmeye teşvik edici âyetlerinin hiçbir manası olmazdı. (Aydın, Mehmet,S., "Allah'ın varlığına İnanmanın Aklılığı", İslâm Araştırmaları Dergisi, Sayı, 2, Ankara, 1986, s. 19)

yürütmelerde bulunabilmesi⁸³ için aklın çalıştırılmasını emretmiştir. Ancak akli kullanırken sağlam malzemeye dayanma, bu malzemeyi doğru ve geçerli sonuçlar çıkacak şekilde tertip ve tahlil etme⁸⁴, kısacası ilmî usûllere uymak gerekmektedir. Bunun gerekliliği akıl ve ilmin yan yana kullanıldığı şu âyetten de çıkarılabilir: " işte biz bu örnekleri böylece yerleştiriyoruz. Ne var ki âlimlerden başkası bunlar üzerinde akli kullanmaz."(Ankébût, 29/43)

c. Akli Kullanmamayı Kınama

Kur'ân'da, "aklınızı kullanmıyor musunuz?" (Mü'minûn, 23/80), "düşünmüyor musunuz?" (Casiye, 45/23), "ne kadar az düşünüyorsunuz?" (Mü'min, 40/58), "size ne oldu, nasıl hüküm veriyorsunuz? "hiç mi düşünmüyorsunuz?" (Sâffât, 37/154-155), "ne kadar az düşünüyorsunuz !" (Mü'min, 40/58), "anlamıyor musunuz ?" (Mü'minûn, 23/85), " korunmuyor musunuz ?" (Mü'minûn, 23/87), " O halde nasıl büyüleniyorsunuz?" (Mü'minûn, 23/89), "akıllarını kullanmıyorlar mı ?" (Yâsîn, 36/68), "görmediler mi ?" (Yâsîn, 36/71) şeklinde kullanılan ifadelerle akli kullanmama, düşünmeme kınanmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm, akıl gücünü ve bilgiyi iyi kullanmayıp hissî davrandıkları için kâfirleri "... Onlar sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler, bu yüzden akletmezler" (Bakara, 2/171) diyerek yermiş, " O, akıllarını kullanmayanlara kötü bir azap verir" (Yûnus, 10/100) âyetiyle insanları uyarmış ve akıllarını kullananların Cehennemini şiddetli azâbından kurtulacakları (Mülk, 67/10)nı belirtmiştir.

Furkân suresinin 25/44. âyetinde ise "aklını kullanmayanlar"ın hayvanlar gibi, onlardan daha da aşağı olduğu bildirilmekte ve kınanmaktadır. Allah'ın inkârcıları akılsızlıkları (akıllarını kullanmadıkları)ndan dolayı kınadığı, zemmettiği veyahut tehdit ettiği her yerde kastedilen, daha önce ayrımını yaptığımız, matbû' akıl değil mesmû' akıldır. Onlar, Allah'ın kendilerine verdiği bu gücü hakka ulaşmakta en faydalı bir vasıta olarak kullanacaklarına onu, "hakki redd ve iptâl etmek için gaddâr bir silah gibi kullandıkları"⁸⁵ndan dolayı yerilmişlerdir.

Allah'ın, insanı en güzel bir biçimde yaratıp onu değerli kılmasını ve yeryüzünde kendi halifesi yapmasını çekemeyerek Allah'ın emrine isyan eden (Bakara, 2/34); Meryem, 19/44) ve bu yüzden hem Allah'ın, hem de insanların en

⁸⁴ Kurân'da akleden insanın, bu düşünme (akıl) yetisini doğru ve düzgün (mantıklı) bir şekilde kullanmasına örnek olacak tartışma , isbat ve iptal yollarıyla ilgili misâller çoktur. Fakat konumuzun dışında kaldığından dolayı bu meseleye burada girmek istemedik. (Bkz. el-Elmaî, Zahid bin Awwâd, Kur'ân'da Tartışma Metodları, Çev. Ercan Elbinsoy, İstanbul, 1984; Yavuz, Yusuf şevki, Kur'ân-ı Kerîm'de Tefekkür ve Tartışma Metodu, Bursa, 1983.

⁸⁵ Elmalılı, Hak Dini Kur'ân Dili, C. I, s. 570

büyük düşmanı olan (Fâtır, 35/6; Mümtetine, 60/1) şeytanın saptırmalarına karşı aklını kullanmayanlar da Kur'ân'da kınanmaktadır: " Andolsun ki o (şeytan) sizden birçok nesilleri yoldan çıkardı. Artık aklınızı kullanmayacak mısınız ?" (Yâsîn, 36/62).

Kur'ân'da şeytanın hilelerine, aldatmalarına, kısaca şerrine karşı insanın Allah'a sığınma (Âl-i imrân, 3/36; Mü'minûn, 23/9), hâlis bir kulluk (Sâd, 38/83), sağlam bir irade (Muhammed, 47/25) ve akli kullanma (Yâsîn, 36/62) gibi yollarla korunması istenirken bazı müslümanların akli kullanarak şeytandan korunma yolunu hiç kale almamalarının (hatta şeytanın özellikle düşünen ve çokca akli kullananları yoldan saptıracağı inancıyla, bu işte akli kullanmanın zararlı olacağı fikrini ileri sürmelerinin) yanlış olduğunu belirtmek isteriz:

Kur'ân'da nifakçıların müslümanlardan, Allah'tan korktuklarından daha fazla korktukları ve bunun, onların aklını kullanmaz bir kavim olduklarından ileri geldiği belirtilerek onların bu tutumu kınanmaktadır (Haşr, 59/13-14).

Yine Kur'ân'da, güya Allah'a yaklaştıran araçlar olarak kabul edilen putların "akli kullanmaya mâlik olmadıkları" (Zümer, 39/43) belirtilmekte ve onlara tapanlar, akıllarını kullanarak gerçek Tanrı'yı bulamadıkları için, çelişkiye düştükleri gösterilmekte⁸⁶, kınanmakta⁸⁷ ve tehdit edilmekte⁸⁸dirler.

d- Akli Kullanma ve iman

Allah'ın varlığı ve birliği⁸⁹, risâlet⁹⁰ ve âhiret⁹¹ gibi dinde en yüce ve en yüksek inanç konularında bile Kur'ân insanların akıllarını kullanmaları gerektiği hususunda net bir tavır ortaya koymaktadır.

Âlemdaki nizâmı ve ince düzeni anlama gücüne sahip olan akla, Kur'ân'da aynı zamanda ilâhî hakikatleri sezme, analama ve onlar üzerinde yorum yapma görev ve yetkisi de verilmiştir. Nitekim, "Allah, âyetlerini düşünesiniz diye böylece açıklamaktadır" (Bakara,2/242) âyeti aklın bu fonksiyonuna işaret etmektedir.

"Allah'ın Kitab'ını, âyetlerini, işaretlerini anlama"nın "akli kullanma" ile doğrudan ve olumlu bir şekilde birbirine bağlı olduğunu gösteren bir çok âyet

⁸⁶ Bkz. Ârâf, 7/37, 192-195, 198; İbrahim, 14/25; En'âm, 6/136-137; Hac, 22/12-13, 73; Nahl, 16/56,73-74, 86; Furkân, 25/3; Fâtır, 35/13-14, 40; Yâsîn, 36/74-75; Yûnus, 10/18; İsrâ,17/56.

⁸⁷ Bkz. Ârâf, 7/191; En'âm, 6/71; Meryem, 19/81-82; Nisâ, 4/116; Necm, 53/19-30.

⁸⁸ Bkz. Yûsuf, 12/106-107; İbrahim, 14/30; Nahl, 16/56; Kehf, 18/102; İsrâ, 17/57; Nisâ, 4/52; Mâide, 5/60; Tövbe, 9/1-6.

⁸⁹ En'âm, 6/151; Enbiyâ, 21/67; şu'arâ, 26/28; Mü'min, 40/67; Ankebût, 29/41-43; Mâide, 5/103; Ra'd, 13-2-4; Rûm, 30/24; Câsiye, 45/5.

⁹⁰ Âl-i İmrân, 3/65; Yunus, 10/16; Hûd, 11/51; Sâffât, 37/133-138.

⁹¹ Bakara, 2/73; En'âm, 6/32; A'râf, 7/169; Yusuf, 12/109; Hadîd, 57/17; Mülk, 67/10.

vardır.⁹² Kitabın, âyetlerin ve kâinatın sırları aklın işletilmesiyle çözülebilecektir. Aklın işletilmemesi halinde insanın, Allah'ın kudretini farketmesinden değil, onu sadece bilinçsiz bir şekilde ifade etmesinden bahsedilebilir. Oysa Kur'an, hayatın da, ölümün de "beyyine" üzerine oturmasını istemektedir. (Enfâl, 8/42). Kur'ân'da çok yerde geçen "beyyine", "akıl ve idrakın işletilmesiyle elde edilen açık kanıt" demektir. O halde, Kur'ânda istenen iman, beyyine üzerine oturan, yani akılla kucaklaşan bir imandır.⁹³ Akla sırt çeviren iman Kur'ân'ın tasvib ettiği, onayladığı iman değildir.

Aklını kullanmasıyla insan, olaylar arasında irtibat kuracak; tabiattan çıkardığı felsefî, ahlâkî, tecrübî vb. delillerle Allah'a ulaşma yolu bulacaktır.⁹⁴ Kur'ân'a göre ilmî, ahlâkî ve bedii tecrübeler imânî tecrübe ile tamamlanmalıdır. inanmak, burada başka derecede bir anlamadır; Kur'an'da kullanıldığı anlamda, bir "fıkıh"tır. insan bu "fikh"a ulaşmak için haricî bir kuvvet tarafından zorlanmaz.⁹⁵ Kur'an'ın, aklını kullanarak kendisini Allah'a yöneltmen ve O'na iman etmeyene karşı tutumu açıktır. O, iman konusunda icbar etmez.⁹⁶ Bunun aksine o, insanı, iç ve dış dünyasında şahit olduğu veriler üzerinde iyice kafa yorduktan sonra ölüm-kalım meselesi demek olan inanma konusunda kararını öyle vermeye çağırılmaktadır. "Aklıma yatmıyor ama inanıyorum" anlayışı Kur'ân'ın ruhuna ters bir anlayıştır.

Kur'ân, iman yolunda yürümek için tabiî dünyada olup bitenler üzerinde düşünmeyi teşvik etmekle birlikte, Allah hakkında bilgi sahibi olmak⁹⁷ ile tabii

⁹² Bkz. Yusuf, 12/2; Zuhuruf, 43/3; Enbiyâ, 21/10; Bakara, 2/73, 242; Âl-i İmrân, 3/18; Nûr, 24/61; Ankebût, 29/43; Rûm, 30/28, 61; Hadîd, 57/17.

⁹³ Atay Hüseyn, Öztürk Yaşar Nuri, Bilgin Beyza, Ayas Rami, Güneş Arif, Elik Hasan, **İslâm Gerçeği**, Ankara, 1995, s. II.

⁹⁴ Akli kullanarak âlemdeki nizâmdan ve düzenden yola çıkıp Allah'ın varlığına ulaşılacağını gösteren çok sayıda âyet vardır. Bunlardan bazıları için bkz. Ra'd, 13/2-4; Ankebût, 29/61-63; Rûm, 30/24; Câsiye, 45/5; Nahl, 16/12; Hacc, 22/18; Mülk, 67/3-5, 19, 30; En'âm, 6/73-81; Teğâbün, 64/1-4; Âşiye, 88/17-20; Âl-i İmrân, 3/190-191.

⁹⁵ Aydın, Mehmet S., "Allah'ın Varlığına İnanmanın Akliyeti", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 2, s.20

⁹⁶ İlgili âyetler için bkz. Bakara, 2/256; Nisa, 4/111; Yûnus, 10/44,108; İsrâ, 17/15, 84; Kehf,18/29; Mû'minûn, 23/62; Ankebût, 29/3; Fâtır, 35/18; Fussilet, 41/46; Câsiye, 45/15, 21-22; Mülk, 67/2; Beled, 90/10; İnsan, 76/3; En'âm, 6/104.

⁹⁷ Kur'ân'da Allah, "O'na benzer hiçbir şey yoktur" (şûrâ, 42/11), "Gözler O'nu göremez; O gözleri görür" (En'âm, 6/103) âyetlerinde görüldüğü gibi bir yönüyle aşkın olup, zaman ve mekân kategorilerine göre işleyen bilgi kapasitemizi aşar boyutuyla; "Biz ona (insana) şah damarlarından daha yakınız" (Kâf, 50/16), "Allah, gözlerin hain bakışını ve kalplerin gizlediğini bilir" (Mû'min, 40/19), "Ben üphesiz onlara yakınlım, bana dua edince duasını kabul ederim" (Bakara, 2/186) gibi diğer bazı âyetlerde de sıfatların âlemdeki tecellisi ile yani içkin boyutuyla anlatılmaktadır.

varlıklar hakkında bilgi sahibi olmak arasında bir fark görür. Bu, dinî inancın objesi ile ilmî bilginin objesi arasındaki mahiyet ayrılığından gelmektedir.⁹⁸

İnsanın hidayete ermesinin, doğru yola girmesinin aklın kullanılması ile ilgisi şu iki âyette ortaya konmaktadır: "(Cehenneme atılanlar) şayet (peygambere) kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık, şu çılgın alevli Cehennemlikler içinde olmazdık derler" (Mülk, 67/10), " Onlara: "Allah'ın indirdiğine uyun" dendiğinde onlar "Hayır! Biz atalarımızın tuttuğu yoldan yürürüz" dediler. Ya ataları bir şey akledemiyenler ve doğru yolda olmayan kimseler idiyseler? " (Bakara, 2/170). Klâsik devir islâm kelâmcılarının, kendilerine Allah tarafından hiçbir elçi gönderilmemiş olsa bile, insanların akıllarını kullanarak, düşünerek Allah'ı bulabileceklerini, ibadet şekillerinden olmasa da, akıl yürüterek Yüce Yaratıcı'nın varlığına ulaşmaktan sorumlu tutulacaklarını ileri sürmelerinin sebebi şimdi daha iyi anlaşılmaktadır. Mu'tezilî imamlarda olduğu gibi, Mâturidî'de de "akıl, imana giden yol (öncüller)un hazırlayıcısı"⁹⁹dır.

Bir kimsenin Allah'a inanmasının ancak Allah'ın izni ile gerçekleştiğini ve bu inanmanın "aklı kullanma" ile doğrudan ilgili olduğunu şu âyetten çıkarmaktayız: "Allah'ın izni olmadan hiç kimse iman edemez ve O, aklını kullanmayanları rics (pislik, zillet ve sefâlet) içinde bırakır" (Yûnus, 10/100). Bu âyetteki "ve" eki âyetin baş ve son tarafını gramatik olarak birbirine bağlamaktadır.¹⁰⁰ Yani "iman etmek" ile "akıl kullanılması" birbirine bağlı olmaktadır.

Akıl, hem insanın hareketlerini fitrat istikâmetinde yönlendiren, hem de onu hakikate yani Allah'a bağlayan şeyi gösterir. islâmî yaklaşıma göre akıl, insanın gerçek yol (sırat-ı müstakîm)da yürümesini temin eder ve onu sapıklığa düşmekten korur. işte bu nedenle Kur'an'ın pek çok âyeti, sapıtan kimseleri akıllarını kullanmayan, duyularını gerçekten işletmeyen ve kalplerini gerçeğe kapatan kimselerle özdeşleştirmektedir:

" (O inkâr edenler) sağır, dilsiz ve kördürler; onun için akletmezler" (Bakara, 2/151),

" Sağırlara sen mi duyuracaksın? Hele akıllarını da kullanmıyorlarsa !" (Yûnus, 10/42),

" Allah katında canlıların en kötüsü akletmeyen (düşünmeyen) sağır ve dilsizlerdir" (Enfâl, 8/22),

⁹⁸ Aydın, Mehmet S., "Allah'ın Varlığına İnanmanın Aklılığı", *İslâm Ara tirmaları Dergisi*, Sayı:2, s.18.

⁹⁹ Pessagno, "Akıl ve Dinî Tasdik, Ebû Mansûr Mâturidî'nin Görüşü", (Çev. B. Baloğlu, A. Çitçi), *D.E.Ü. İlahiyât Fakültesi Dergisi*, İzmir, 1994, Sayı: VIII, s. 451.

¹⁰⁰ Kocaba, Fakir, a.g.m., s.303.

" Yoksa sen onların çoğunun işittiklerini, aklettiklerini mi sanıyorsun? Hayır, onlar hayvanlar gibidir, hatta onlar yolca (hayvanlardan) daha sapıktır" (Furkân, 25/44),

" Hiç yeryüzünde gezmediler mi ki (kendilerinden önce mahvolanların yerlerini görsünler de) akledebilecekleri kalpleri, işitecekleri kulakları olsun. Zira gözler kör olmaz (çünkü gözlerin körlüğü geçici bir görme yetersizliğidir); fakat (asıl) göğüslerdeki kalpler kör olur" (Hacc, 22/46),

" Rabb'inden sonra indirilenin hak olduğunu bilen kimse, (bunu kabul etmeyen) kör gibi olur mu? Ancak sağduyu sahipleri öğüt alır" (Râ'd, 13/19),

"Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir; gözlerine de perde inmiştir."(Bakara, 2/7),

"Onların kalplerinde hastalık vardır. Allah da hastalıklarını artırmıştır" (Bakara, 2/10),

" Hevâsını Tanrı edinen ve Allah'ın bir bilgiye göre saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözünün üstüne de perde çektiği kimseyi gördün mü?" (Câsiye, 45/23).

Buradaki ilk dört âyette gerçekte sağır, dilsiz, kör olmayan insana sağır, dilsiz, kör denmiş ve bu âleti veya imkânlarını iyi kullanmadıkları için hayvandan da aşağı derecede tanıtılmıştır. Kur'ân, şehâdete bakan yönüyle çok iyi duyabilen, görebilen insanların duymadıklarından, görmediklerinden bahsediyorsa, bu başarısız fiillerin cereyan ettiği farklı bir alandan bahsediyor demektir ki o da duyuların, aklın ve kalbin gaybe ait alanıdır. Dikkat edilirse duyuların, aklın ve kalbin bir bütün olarak ulaşacağı bilgi deneyle, gözlemle elde edilen şehâdet alanında sözkonusu olan bilgi değildir. Buradaki bilginin farklı, bir bakıma öznel bir bilgi olduğu açıktır.¹⁰¹ Akli, kendisini aşan bu gayde ait alanda çözen ve bağlayan mutlak hakim yapmaya kalkışmak akla deer vermek değil, aksine onu küçültmek olur.

Yukarıdaki âyetlerden, kalplerinde hastalık olanların, kalpleri mühürlenenden ve kör olanların; gözleri perdeli, ayrıca kulakları mühürlü olanların anlayış kaabileyetlerini; sezis yeteneklerini Yüce hakikat'a iman etmek için "sıçrama"da bulunma güc veya istidatlarını yitirenler olduklarını görmekteyiz.

¹⁰¹ Bu açıklama, Kant'ın teorik ve pratik aklın gücünü belirlemede çizdiği çerçeveye uygundur. Zira o, teorik aklın a posteriori bilgi açısından ulaacağı sınırları tecrübe alanıyla çerçevelemiştir. Yani, teorik aklın gücünü ve sınırını, Kur'ânî istihlahla söylecek olursak, "şehâdet" alanıyla sınırlamıştır. O, teorik aklın gelip dayandığı yerden pratik aklın faaliyetini bahsetmiştir ki bu alan, kendi ifadesiyle ahlâk metafiziğinin temellendirildiği alandır (Bkz. Kant, Immanuel, Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi, Çev. İonna Kuçuradi; Ankara, 1982, s. 7). Aslında Kant, yeti olarak temelde tek olan akli, fonksiyonları açısından iki şekilde ele almaktadır ki bu, yukarıdaki (kalp) açıklamalarımızla örtmektedir.

Böyle kimselerin görme, bilme, idrak etme ve öylece karar verme güçleri arızalıdır. Bu arıza onların, akli yerinde ve gerektiği gibi kullanmamaları demektir. Bu durum ise, Mehmet Aydın'ın da belirttiği gibi¹⁰², bir çeşit irrasyonelliktir.

"Kalbi mühürleneler", "kalplerinde hastalık olanlar", "kulaklarında ağırlık, gözlerinde perde olanlar", kısacası inanmaya kapalı olanlar, kendi ellerinde olmayan bir sebepten dolayı bu hale düşmüş degillerdir. Aklının önünde bir çok deliller bulunduğu halde onlar üzerinde gereği gibi düşünmedikleri, başka bir deyişle, akıllarını iyi kullanmadıkları için "bir zihin sıçrayışı"¹⁰³na sahip olamamışlardır. Zihin Allah'ın varlığına inanmak için gerekli olan sezgi güüne sahiptir. Yeterki bu yolda akıl gerektiği gibi kullanılsın. Akli iyi kullanabilmek, mevcut deliller üzerinde derin düşünme (teemmül)dir: iman yolu aklın iyi kullanılması ile açılabilir. Kur'ân'da insanın böyle bir imkâna sahip olduğu¹⁰⁴nu ve bu imkânı kullanmanın gereğine işaret eden âyetleri¹⁰⁵ daha önce görmüştük.

Fakat Allah'ın varlığı akli aşmaktadır. Bu sebeple Allah'ın varlığına inanç, akli zincirleme sonunda aklın güc sınırına geldiği zaman bir zihin sıçrayışında bulunması sonucu elde edilebilir.¹⁰⁶ Söz konusu sıçramanın ancak Allah'ın izniyle olabileceğini, bu sıçramayı onun sağladığını bildiren âyetler vardır.¹⁰⁷ Bu âyetlerden anlaşılıyor ki Allah inancına varmak da Allah'ın takdiri ile olmaktadır. Yanlış bu takdiri bir cebir içerisinde mütalaâ etmemek gerekir. Bu istikâmette insanın göstereceği cehdin önemine de Kur'ân'da yer verilmiştir. Yûnus sûresinin 10/100. âyetinde " Allah'ın izni olmadan hiç kimsenin iman etmesi mümkün değildir" hükmünden sonra âyet şöyle tamamlanmaktadır: "O, akıllarını iyi kullanmayanlara azab verir". Kasas sûresinin 28/51. âyetinde, "Andolsun ki biz vahyi ardarda yetiştirdik, belki düşünürler". Buna benzer âyetler imana varmada aklın rolüne işaret etmektedir.

İnsanın mutlak varlığa açılabilmesi ya da bu inancın insana verilebilmesi için, insanın bunu hak etmesi gerekir.¹⁰⁸ İnsan böyle bir hakkı, aklını iyi kullanarak, irâdesini iyiye yönelterek, ruhunun mutlak varlığa açılmasını hazırlayarak elde

¹⁰² Aydın, Mehmet S., Allah'ın Varlığına İnanmanın Akliyeti", *İslâm Ara tirmaları Dergisi*, Sayı:2, s.18.

¹⁰³ Öner, Necati, "Allah inancı", *Diyanet Dergisi*, C. XVII, Sayı: 5, 1978, s. 263.

¹⁰⁴ Eğer akli kullanarak Allah'a imana ulaşmak mümkün olmasaydı, Allah'ın, kendisine inanmayanlara azab etmesi zulüm olurdu. Halbuki Kur'ân, Allah'ın zerre kadar haksızlık etmeyeceğini haber vermektedir (Bkz. Nisâ, 4/40; Yûnus, 10/44; Kehf, 18/49; Tevbe, 9/70; Bakara, 2/57).

¹⁰⁵ Bakara, 2/170; Yûnus, 10/100; Mülk, 67/10; Kasas, 28/51.

¹⁰⁶ Öner, Necati, a.g.m., s. 263.

¹⁰⁷ Bkz. Bakara, 2/6-7; Yûnus, 10/100, 74; Kasas, 28/56; En'âm, 6/125.

¹⁰⁸ Öner, Necati, a.g.m., s. 265.

edebilir. öyle görülüyorki, iman sözkonusu olduğunda akli melekeyi tam anlamıyla kullanma öncesi bir alt basamak olan irâde iyi ya da kötü yönde harekete geçmektedir. Allah nefse kötülük duygusunu da sakınıp iyi olmayı da birlikte ilham etmiştir (şems, 91/8). Bu irâdenin kötüye ya da iyiye yönelmesinin hemen peşinden akli kullanma devreye girmektedir. Böylece, "Onlar sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler; bu yüzden akledemezler" (Bakara, 2/171) âyetinin anlamı daha iyi kavranabilmektedir. Yine şu âyette de irâde - akı 1 - iman ilişkisi birlikte görülmektedir: "şimdi (ey mü'minler) siz bunların inanmalarını mı umuyorsunuz? Oysa bunlardan bir grup var ki, Allah'ın sözünü işitirlerdi de iyice anladıktan sonra, bile bile onu değiştirirlerdi" (Bakara, 2/75). Bu durum bize "önyargı", "peşin hüküm" dediğimiz akli muhâkemeye zıt bir hususu hatırlatmaktadır. Dolayısıyla, inanç konusunda menfi bir şekilde önyargısı bulunan kişilerin, yani sezme, anlama ve kavrama irâdelerini olumsuz yönde kullanan kişilerin, bu konuda akıllarını kullanabilmeleri imkân harici gibi görünmektedir.¹⁰⁹

Böylece Allah inancına varmada iki unsur ortaya çıkmaktadır: Birincisi insana, ikincisi Allah'a aittir. Akıl sınırlarında derin düşünme, zihni mutlak varlık karşısında sıratma cehdi insana aittir. Zihnin bu sıçraması ile Allah inancına varma Allah'ın takdirine bağlıdır. Allah'ın, takdiri kulun fiiline göre kullanması O'nun mutlak bir varlık olmadığı yani kendisini dışa göre ayarladığı, kula bağlı olduğu anlamına gelmemelidir. Allah'ın takdiri, insanın tutumu ile ilgilidir. Buradaki takdiri, diyor Öner, "insanın tutumunun Allah tarafından değerlendirilmesi"¹¹⁰ manasında anlamak uygun olacaktır.

e- Akıllı insanın Özellikleri

İlgili âyetlere baktığımızda, Kur'an'da akıllı insanın şu olumlu özellikleri taşıdığını görebilmekteyiz:

- Allah'ın, kullarına emrettiği şeylerdeki hikmeti ve güzelliği düşünme (En'âm, 6/151).

- Allah'ın nimetini, ihsanını, kudretini cereyan eden tabii ve beşeri olaylardan okuma (Hadîd, 57/17; Âl-i imrân, 3/190).

- Yıllar boyu dürüstçe hayat sürmüş bir kişinin kendi kafasından bir din uydurmayacağını veya Allah'ın dinini değiştiremeyeceğini düşünerek peygamberi onaylamada zorlanmama (Yûnus, 10/16).

- içinde şerefe ve şâna ulaştıracak hükümler bulunan Kitab'ın kadrini bilme (Enbiyâ, 21/10); ondaki arapça dil inceliklerine ve anlam zenginliklerine kafa yorma (Yûsuf, 12/2; Zuhruf, 43/3).

¹⁰⁹ Gülçür, M. Kâzım, "Kur'an'da Akıl", Yeni Ümit, C. 4, Sayı:29, s. 39.

¹¹⁰ Öner, Necati, *Stress ve Dini İnanç*, Ankara, 1994, s.52.

- Kur'an'ın, insanları uyarmak, Allah'ın birliği inancını yerleştirmek ve sağduyuyu sahiplerine öğüt olmak için indirildiğinin bilincinde olma (İbrahim, 14/52; Sâd, 38/29).

- Rabb tarafından indirilenin hak olduğuna inanma, öğüt dinleme ve bu yapıda olmayan (kör) ile kendi arasındaki farkın bilincinde olma (Ra'd, 13/19; Zümer, 39/9).

- Pis ile temiz, kötü ile iyiyi (Allah'ın da yardımıyla) rahatça ayırabilecek güçte olma (Mâide, 5/100).

- Allah'ın pratik hayatla ilgili koyduğu ölçüleri benimseme, ilâhî tavsiyelerdeki güzellik ve incelikleri kavrama (Nûr, 24/61).

- Sözü dinleme ve onun en güzeline uyma (Zümer, 39/18; İbrahim, 14/52).

- Şeytanın, insanlardan bir çok kuşağı saptırıldığını düşünerek onu düşman bilme, onun hileli yoluna girmeyip Allah'a yönelme (Yâsîn, 36/60-62).

- Takvânın en iyi azık olduğunu bilme (Bakara, 2/197); Allah'a karşı günah işlemekten sakınma ve kötü hesaptan korkma (Ra'd, 13/21).

- Kendisine derin ve yararlı bilgi (hikmet) verilenin çok hayır üzere olduğunu düşünme (Bakara, 2/269), öğüt alma (Âl-i imrân, 3/7).

- Kendisinden olmayanların düşünce ve plânlarının nasıl kestirilebileceğini, onlara karşı nasıl bir tutum belirleneceğini plânlama (Âl-i imrân, 3/118).

- Tebliğde rasyonel bir tavır geliştirme. Bu tavrın gereği olarak akıllı insan, kötülüğü en güzel olan şeyle savar (Fussilet, 41/34; Mü'minûn, 23/96; Kasas, 28/54). Örnek aldığı Peygamberi gibi hoşgörülüdür (Hicr, 15/85); gerçeği duymak istemeyenlere veya aklını kullanmayanlara zorlamada bulunmaz (Yûnus, 10/41-43, 99-100). "Boş söz işittikleri zaman ondan yüz çevirirler ve : Bizim işlerimiz bize, sizin işleriniz size! derler" (Kasas, 28/55).

- İlâhî misâlleri anlayabilecek ölçüde bilgili olma (Ankebût, 29/43).

- Kurtuluşa ermek için, murdarın çoğu hoş gitse de, murdarla temiz bir olmayacağını düşünme, Allah'tan korkma ve sağduyuyu sahibi olma (Mâide, 5/100).

- Allah'ın, insanı çeşitli gelişim evrelerinden geçirerek yarattığı; sonra güçlü çağına, daha sonra da ihtiyarlık çağına ulaştırdığı; bazılarını da bu devrelere ulaşmadan öldürdüğü gerçeği karşısında akli kullanma ve bundaki hikmeti düşünme (Mü'min, 40/67).

- Hayatın akışından, ömrün tükenmeye yüz tuttuğundan ibret alma, âhiretin ebedî hayatı için hazırlığa girişme (Yâsîn, 36/68).

- Yeryüzüne, olaylara, tarihe, mal ve çocuklara dikkatle bakma; bunların fani oluşları üzerinde düşünme ve âhiret yurdunun daha hayırlı olduğunda karar kılma (Yûsuf, 12/109; A'râf, 7/169; Kasas, 28/60; Kehf, 18/46).

Kur'ân'da, "akletme" fiili toplum için de kullanılmaktadır. ilgili âyetlere baktığımızda, "akleden bir toplum (kavmün ya'kılûn)" un şu niteliklere sahip olduğunu görebilmekteyiz:

- Açıklanan âyetleri, aklını başana alarak düşünür, onlardan öğüt alır (En'âm, 6/126).

- Âlemdeki tabiî düzen ve işleyişten Allah'ın varlığı, birliği, kudreti ve ihsanına yükselir (Ra'd, 13/14; Nahl, 16/12, 67; Rûm, 30/21-24; Câsiye, 45/5; Bakara, 2/164).

- Allah'ın mülkünde, O'nun yaratıklarını veya kullarını O'na ortak koşmanın akılsızca bir iş olacağını düşünür (Rûm, 30/28).

- İsyanlarından dolayı ilâhî gazaba uğramış toplumların kalıntılarından ibret alır (Ankebût, 29/35; Neml, 27/52).

Akıl ve lübb kökünden türeyen kelimelerle sınırlı kalmayıp daha geniş açıdan baktığımızda Kur'ân-ı Kerîm'de, aklını kullanan kişinin aşağıdaki özellikleri ve bunlara benzer nitelikleri de taşıdığını görürüz:

- Allah'ı arar, O'nu sever (Bakara, 2/165); kullukta samimi ve devamlıdır (Bakara, 2/251).

- İnancını akli ve ameliyle pekiştirir (En'âm, 6/76-79).

- Düşünür, ibret alır (Rûm, 30/22-24, 42; Ra'd, 13/3-4; Ankebût, 29/35).

- Sağlam bilgiye ve delile dayanır (Âl-i imrân, 3/7,66; En'âm, 6/105; Zümer, 39/18).

- Söz dinler ve iyi olanı yapar (Zümer, 39/18).

- Kötülüğü iyilikle savmaya çalışır (Ra'd, 13/22; Kasas, 28/54; Furkân, 25/63; Fussilet, 41/34).

- iyiliği emreder, cahillerden yüz çevirir (A'râf, 7/199; Kasas, 28/55).

- Emânete riâyet eder, adâleti gözetir (Nisâ, 4/58).

- Tahhütleri ve vaadleri yerine getirir (Mâide, 5/1; Ra'd, 13/21-22; Bakara, 2/177; Talak, 65/12).

- Kalıcı ve yararlı işler yapar (Kehf, 18/46; Furkân, 25/70).

- Harcamalarında orta yolu takibeder (Furkân, 25/67).

-Servetin belirli ellerde yığılmasını değil, onun geniş kesime dağılımının sağlanarak, sosyal adâletin gerçekleşmesini ister (Haşr, 59/7).

-İsrafı karşıdır (isrâ, 17/27, 29, 31-37).

- Düşmana karşı korunma tedbirleri alır (Nisâ, 4/71).

-Haksız yere cana kıymaz (Furkân, 25/68; En'âm, 6/151, 141, 131; isrâ, 17/31; Mâide, 5/35).

- Zina etmez (isrâ, 17/32; Furkân, 25/68).

- Yaptığı kötü şeylerden pişmanlık duyup hemen döner (Nisâ, 4/17; En'âm, 6/54; A'râf, 7/153; Tevbe, 9/104; Nahl, 16/119).

- Yalan ve boş söz konuşmaz, onunla ilgilenmez (Mü'minûn, 23/3).

- Sabır gösterir (Hûd, 11/115; Yûsuf, 12/90, 18, 33).

- Hayırlı nesiller yetiştirmeyi arzu eder (Furkân, 25/68-75; Kasas, 28/54-55; Bakara, 2/155).

- Barış, huzur, refah ve uyumun hüküm sürdüğü bir düzeni kurma çabasıdır. (Bakara, 2/193; Hûd, 11/85, 116; Âl-i imrân, 3/104-105, 110; Ra'd, 13/21; Hac, 22/41; Yûsuf, 12/22).

- Ölüm ötesi hayatı da düşünerek programını ona göre ayarlar (Kasas, 28/60; isrâ, 17/19; inşikâk, 84/6; Zuhruf, 43/70; Duhân, 44/51, 57; Nahl, 16/30).

Tüm bu özelliklerin, "akıl"ın kelime anlamı olan "kötüye karşı kişiyi engelleme, koruma, iyiye bağlanma" ile doğrudan irtibatlı olduğunu görmekteyiz. Buraya kadar anlatılanlardan Kur'ân'ın tanıttığı akıllı insanın, her türlü aşırılıklardan, sırf Allah'ı hoşnut etmek için iyilik yapma peşinde olan, kendisinden ancak olumlu davranışların sergilendiği model bir insan olduğunu söylemek abartılı olmayacaktır. Böyle bir insan, Kur'ân terminolojisinde "sâlih" diye adlandırılmaktadır.¹¹¹

f- Akıllı Kullanmayan insanın Özellikleri

Kur'ân, Allah'ın insana akıl nimetini vermesine rağmen herkesin bir değerli imkânı yeterince değerlendirmedini ya da kötüye kullandığını haber vermektedir.¹¹² Gerçeği görmeyen, gaflete dalan, Kur'ân'a teslim olmayan insanlar akli melekelerini işletmeyen hatta duyuları bile sağlam çalışmayan ârızalı-marazî tipler olarak tanıtır (Bakara, 2/7, 10). Bir yerde de hayvanlardan daha

¹¹¹ Bkz. Dumlu, Ömer, Kur'ân,ı Kerîm'de Salâh Meselesi, Ankara, 1992.

¹¹² Bkz. Hac, 22/46; Ha.r, 59/14; Mü'min, 40/58; Bakara, 2/18, 171; Mü'minun, 23/85; Furkân, 25/44; Yâsîn, 36/62.

aşağı seviyede (Ârâf, 7/179) gösterilir. Hakktan, Kur'ân'dan yan çizişlerinin veya ona yönelmeyişlerinin temelinde, mânevî olanla ilgili sorumluluk bilincinin gelişmemiş olması ve bunun sonucu olarak kutsal ve aşkın olana karşı yöneliş istahsızlığı yahut gereksizliği görülmektedir:

"İnsanların hesapları yaklaştı, fakat onlar hâlâ gaflet içinde yüz çevirmektedirler" (Enbiyâ, 21/1); "Kalpleri eğlencededir... " (Enbiyâ, 21/3); "Fakat insan, devamlı suç işleyerek ilerisini berbat etmek ister. Kıyâmet günü nerede? diye sorup dururlar" (Kıyâmet, 75/5-6).

Biz, Kur'ân'da "akıl" kökünden türeyen kelimelerin geçtiği âyetlere baktığımızda, aklını kullanmayan insanın şu tipik özellikleri taşıdığını görürüz:

- Allah'a iman etmede ve kullukta, Peygamberi onaylamada ve onun rolünü anlamada başarılı olamama (Hûd, 11/50-51).

- Yaşatan ve öldürenin, gece ve gündüzün değişmesini sağlayanın, çeşitli nimetler saçanın Allah olduğunu ikrar edememe (Mü'minûn, 23/80; Ankebût, 29/63).

- Gerçek ma'buda değil de putlara tapma (Enbiyâ, 21/67), " Allah'a rağmen hiçbir şey yaratamayan, kendileri yaratılan ve kendilerine ne zarar ne de yarar veremeyen; öldüremeyen, yaşatamayan, ölüleri diriltip kaldıramayan birtakım sahte tanrılar edinme" (Furkân, 25/3; Enbiya, 21/62-67; Sâffât, 37/95; Hacc, 22/71, 73; Nahl, 16/56-57; isrâ, 17/90-95; şua'râ, 26/70-74); Allah'ın, doğunun, batının ve bunlar arasında bulunanların Rabb'i olduğunu akdedememe (şua'râ, 26/28).

- Allah'tan başka şefaâtçi edinme. bu durumda bunu yapanın da, şefaâtçi olarak kabul edilenin de akıldan mahrum varlıklar olduklarını düşünememe (Zümer, 39/43).

- Daha önce inançsız kavimlerin başına gelenlerden ibret almama ve hak sözünü işitmeme yahut ciddiye almama (Hacc, 22/46).

- (Gerçekler işine gelmediği için) işitmeme ve bunlar üzerinde akıl yormama; akıllarını kullanmadıkları için hayvanlardan da sapık olma (Furkân, 25/44).

- Akıllarını kullanmadıkları için Allahkatında canlıların en kötüsü, sağırı ve dilsizi olma (Enfâl, 8/22).

- Bilgisinin olmadığı konularda, hakkı gidermek için boş şeyleri ileri sürerek tartışma.¹¹³

¹¹³Âl-i İmrân, 3/65-66; Mü'min, 40/5; Necm, 53/28. Halbuki Kur'ân, sağlam bilgiye ve sağlam delillere dayalı olarak tartışmada bulunmayı ister (Bakara, 2/III; Âl-i İmrân, 3/66; Sâffât, 37/157; En'âm, 6/116; Isrâ, 17/36; Necm, 53/23; Yûnus, 10/36, 39). Yine Kur'ân, açıkca ortada olan gerçekleri reddetmenin

- Nezâket ve incelik üzere davranmayıp, kaba davranma (Hucurât, 49/4).
- Huzursuzluk ve azab (rics) üzere olma (Yûnus, 10/100).
- Kendi aralarında şiddetli ayrılık, kalpleri de dağınık olduğu için sağlam bir toplum kuramamaları; sağlam olmadıkları için de savaşta cesur ve kararlı olmama (Haşr, 59/14).
- İbadeti ciddiye almama (Mâide, 5/58).
- Allah'a isyan eden toplumların acı sonlarından geriye kalan yıkıntı ve izleri her zaman görmesine rağmen ibret almama (Sâffât, 37/136-138).
- Dünya hayatının oyun ve eğlenceden ibaret olduğunu, âhiret yurdunun ise daha hayırlı olduğunu kestiremememe (En'âm, 6/32; Ârâf, 7/169; Kasas, 28/60).
- Peygamberin kutlu mesajına kulak vermedikleri ve onun getirdikleri üzerinde kafa yormadıkları için âhirette büyük bir pişmanlık duyacakları (Mülk, 67/10).

Daha geniş açıdan bakınca Kur'an'da, "akıl" kelimesiyle olmasa da içerik olarak, aklını doğru bir şekilde kullanmayanların aşağıdakilere benzer özelliklerini de görürüz:

- Allah'ın âyetlerini ciddiye almaz, onları önyargıyla "eskilerin masalları" olarak niteler (Kalem, 68/15); "bilmeden, ne bir yol göstereni ne de aydınlatıcı bir Kitab'ı olmadan, Allah hakkında tartışır" (Hacc, 22/8).
- Uyarıcı (peygamber)ların ve aklın gösterdiği yolda gitmeyip atalarının yolunu körü körüne taklit etme (Bakara, 2/170; Mâide,5/107; Enbiyâ, 21/52, 54 ; Ahzâb, 33/67; şua'râ, 26/137, 70-74; Kasas, 28/36).
- İbret almama (Yâsîn, 36/68; Zümer, 39/43; Kasas, 28/72; Zâriyât, 51/21; Tûr, 52/15; Hâkka, 69/39; En'âm, 6/50; Rûm, 30/8; Mûnâfikûn, 63/3, 7).
- Kendilerinin sık sık sınavdan geçtiklerini bilmeme, tevbe edip öğüt almama (Tevbe, 9/26); buna rağmen kendisinin iyi iş yaptığını sanma (Kehf, 18/103-104).
- Verilen hükümlerde isâbetli olamama (En'âm, 6/136).
- Şerri, hayrı ister gibi isteme ve çok aceleci olma (İsrâ, 17/11).
- Yap(ıla)mayacak şey söyleme (Sâf, 61/2; Bakara, 2/44).
- Uygun olmayan taleplerde bulunma (İsrâ, 17/11).
- Kendisini tehlikeye atma (Bakara, 2/195).

veya onları gizlemenin yahut yanlışla karıştıranın akıllı adamın yapmayacağı şeyler olduğunu belirtir ve böyle davrananları kınar (Âl-i İmrân, 3/70-71).

- Siyâsî iktidarı ele geçirince veya işbaşına gelince yeryüzünde bozgunculuk yapma, yakınlarla ilişkileri koparma (Muhammed, 47/22), ilişkileri zorbaca yürütme (şuarâ, 26/128-130; Nisâ, 4/4; şûrâ, 42/42).

- Fesat çıkarma (Ârâf, 7/56, 74; Bakara, 2/205, 27, 60, 11; Ra'd, 13/25; şuarâ, 26/52, 183; Mâide, 5/32, 33, 64; Kasas, 28/77; Fecr, 89/12; Hümeze, 104/2).

- Herkesi kötüleme, saldırgan ve kaba olma (Kalem, 68/12-13).

- Hevâ ve hevese önder edinme¹¹⁴.

- Yalan söylemek; aptallık içinde yanılp durmak (Zâriyât, 51/10-11; Hacc, 22/30).

- Dünyalık imkânlardan dolayı ne yapacağını şaşırma (Kalem, 68/14); dünyalık mal yığma ve o malın kendisini ebedî yaşatacağını sanma (şuarâ, 26/129; Hümeze, 104/3; Meâric, 70/18).

- Mal hırsı içinde olma ve cimrilik yapma (Meâric, 70/17-21; Bakara, 2/268; Nisâ, 4/36; Fecr, 89/20; Muhammed, 47/38; Hadîd, 57/24; Nahl, 16/71).

- Ğayr-ı meşru' yollarla kazanılmış bir malı kullanma (Tevbe, 9/28; Bakara, 2/275-279; Nisâ, 4/5-9; Nûr, 24/33).

- Boş ve yararsız şeylerle uğraşma (şuarâ, 26/128-130; Felâk, 113/4).

- Bâtıl inançlara bağlanma (En'âm, 6/144; Bakara, 2/102).

- Bu sıralanan özelliklerden, aklını kullanmayan kişinin, kendisini ahlâken mazbut bir yapıda tutabilecek gücü zayıf olduğu için, her türlü ahlâkî rezâletleri işlemeye de açık biri olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç

Kur'ân'da "akıl" kelimesinin isim olarak değil, fiil olarak geçtiğini gördük. Bu durum aklın, Kur'ân'da canlı bir uygulama alanına sahip olduğunu, onun kullanılması veya işletilmesi gerektiğini göstermektedir.

¹¹⁴ Bkz. Furkân, 25/43; Câsiye, 45/23. Hevâ, nefsin arzuları peşine dümesi, aklın yerli yerince kullanılmamasıdır. Allah, bu âyetlerde hevânın tanrılı, türülabileceğinden dahi bahsetmektedir: "Hevâsını kendisine Tanrı edineni gördün mü? Ona sen mi vekil olacaksın! (Furkân, 25/43), "Baksana hevâsını Tanrı edinen, bilgisi olduğu halde Allah'ın, a, irtığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözünü perdelediği kimseyel? İmdi ona Allah'tan sonra kim doğru yolu gösterecek, d, ünüyor musunuz?" (Câsiye, 45/23). ?urasını belirtmek gerekir ki, ,ayet akıl, hevâ ve hevesin baskın çıkmasına maruz kalır, nefis tarafından karartılırsa o zaman akıl, selim, dengeli ve uyumlu (akl-ı selim) bir halde bulunmaz. Bu durumda akıl, ilâhî olan insandan gizleyen ve onu saptıran bir hicab (perde) haline gelir. ?ayet böyle olmasaydı, vahye hiç ihtiyaç duyulmayacaktı. Bu gerçekleri insandan gizleyen bir hicab olması durumunda ise akıl, Nasr'ın ifadesiyle, "insanın kendi vasıtasıyla Allah'a ve O'nun vahyolunmu, hakikatine ba, kaldırdığı bir araç haline gelir" (Nasr, S. Hüseyin, Essais sur le Soufisme, Çev. Sadık Kılıç, İslâm'da Sembolik Dil adlı kitap içinde, İstanbul, 1995, s. 238).

Kur'ân her fırsatta aklın önemine ve hayati fonksiyonuna işaret etmektedir. Kur'ân'da akıldan ne kastedildiğini yine Kur'ân'ın bütünlüğü içindeki (taakkul ve tefekkür) sisteminden çıkarmak gerekmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de çalıştırılması istenen ya da işletilmediği için kınanan akıl, bizzat kazanılmış olan "mesmû" akıldır. Yoksa her insana doğuştan bahşedilen, fitratta varolan "matbû" akıl değildir.

Kur'ân'a baktığımızda, insanın bir takım imkânlarla donatılmış olduğunu ve bu imkânların çoğunun insanın akli gücünü rahatça işletme ve geliştirmeye yönelik olduğunu görmekteyiz. insan böyle bir zengin imkânla yani akılla mücehhez kılındığı için Allah tarafından "vahye muhatap bir varlık" olarak kabul edilmiştir. insan akıllı bir varlık olduğu için "emâneti yüklenmiş", ilâhî emirlere muhatap olmuş ve haliyle sorumlu tutulmuştur. Akıl, dinin ve mükellefiyetin esasıdır. O, insanın din ve dünyası için oldukça önemli rol oynamaktadır. Buna rağmen akıl, bazı yanaltıcı duyguların etkisinde kalarak yanılabilir ve bazı alanlarda, özellikle gayb âlemiyle ilgili konularda, kapasitesini aşamayacağı için vahye ihtiyaç duymaktan vâreste değildir.

Kur'ân gayb (duygular alanı)ı sadece Allah'ın bildiğini söyler (En'âm, 6/59; Nahl, 16/77), ama şehâdet (duyular alanı)in insan aklıyla bilinmeyeceğine dair hiçbir âyet yoktur. Gayb, akıl ile bulunup çıkarılmasza da Kur'ân'ın yol göstermesi ile idrak edilir. Ama şehâdet âlemi sözkonusu olunca Kur'ân'ın yol gösterici iddiasında olduğunu görmüyoruz.¹¹⁵

Akıl kelimesi, Kur'ân'da çok sarîh dinî bir anlam taşıyan anahtar kelimedir. Bu kelime, insanı Allah'ın âyetlerini anlamaya muktedir kılan beşer yeteneğini ifade etmektedir. Allah'ın insanlara gösterdiği âyetleri insanlar bu yetenekleriyle kavrarlar: "şüphesiz bunda, aklını kullanan bir toplum için ibretler vardır" (Rûm, 30/24)

Akıl, bilgi birikimi yardımıyla vahyi Allah'ın muradına uygun olarak anlamanın en önemli bir vasıtasıdır. islâm'ın bilgi dilinde bu yol "ma'rifet" olarak adlandırılır.

Kur'ân'dan çıkarabildiğimize göre insan aklının en önemli fonksiyonu, kendi yaratılışına, dış dünyaya, tabiata ve tarihe bakarak bunların Allah ile olan irtibatını kurması, O'nu onaylaması ve Peygamberlerin sundukları meseşâ kulak vermenin gerekliliğini kabul etmesidir. Bu fonksiyonu icra edemeyen akıl marazlı olarak tanıtılır, kınanır hatta tehdit edilir.

Akıl gibi, kalbin de Kur'ân'da ilâhî kelâma muhatap olduğu görülmektedir. Kur'ân, özellikle Allah'ın varlığı konusunda, kalbi akıl düzeyinde onaylayan yahut

¹¹⁵ Bkz. Açıkgenç, Alparslan, *Bilgi Felsefesi*, İstanbul, 1992, s. 97, 103

reddeden bir bilgi yetisi olarak görmekte; bu yüzden bu idrak aracının iyi korunup geliştirilmesini; onun karartılarak,katılaştırılarak, mühürlenerek ve kilitlenerek işlevliğinin yitirilmemesini ister.

Allah'ın varlığı, Peygamberlerin fonksiyonu, ölüm-ötesi hayatın gerekliliği gibi temel inanç konularını kabul etmede akıl çok önemli bir vasıtaadır. Kur'ân, insanı enfüs ve âfâktaki veriler üzerinde düşünüp kafa yorduktan sonra kendi hür iradesi ile kararını verip inanmasını ister. Bunu başaramıyanları Kur'ân'ın bir çok âyeti, akıllarını (yerinde ve gereği gibi) kulanmayan, duyularını gerçekten işletmeyen, kafalarını gerçeğe kapatan ve kalpleri marazlı kişiler olarak tanıtır. Böyleleri, inanmak için birçok malzeme bulunmasına rağmen, onları gereği gibi değerlendiremedikleri, akıllarını iyi kullanmadıkları için bir zihin sıçrayışını gerçekleştirememişlerdir. Allah, onlarda, imana yönelme isteği ve böyle bir atılım gayreti görmediği için, onların durumlarını değerlendirerek hidâyetlerini sağlamamıştır.

Kur'ân, ferdin aklını kullanması yanısıra toplum (kavm)un da aklını kullanması yahut kullanmamasını zikreder. Buradan, bireysel plânda akıllı olmanın hayır; hakk, iyilik, güzellik gibi erdemleri hâkim kılmada yeterli olmayabileceği; topluca düşünme(me) ve akletme(me)nin bunların toplumda kararlılıkla yerleşmesinde ve ikâme edilmesinde yahut toplum dışı kalmasında çok etken rol oynayacağı gerçeği anlaşılabilir.

Kur'ân-ı Kerîm, Allah'ın birliğini, kudretini, hikmetini görmek; O'nun elçilerinin çağrısına icâbet etme ve vahyin bildirdikleri üzerinde kafa yorma, onları hayata geçirme, şeytanın iğvâlarına karşı uyanık olma, âhiret hayatını düşünüp oraya hazırlık yapma vb. gâyeler için insanların ve toplumların akıllarını kullanmalarını istemiştir.

Kur'ân, insanlardan aklını kullanmayı istemenin yanısıra onu kullanmayan insanları ve toplumları keskin bir ifadeyle uyarılmış hatta tehdit etmiştir. Bu tehdit ve uyarı, aklını kullanmayanların yanısıra onu kötüye kullananlar için de geçerlidir. Günümüzde çağdaş rasyonalizmin genel akla ters düşen, genellemeci, indirgemeci, bölmece, zaman zaman da agnostik ve Promethe'ci bir tutumla aklı kullanmasının Kur'ân'ın istediği akletme fiiliyle örtüşmediğini belirtmek isteriz.

Akıl kelimesinin fiil halinde geçtiği âyetlerde, genellikle, akli kullanarak doğru düşünmenin, isâbetli tercihlerde bulunmanın gereği ve önemi üzerinde durulmuştur. Kur'ân'a göre akıllı insan, kendisini çevreleyen teleolojik yapıdan Allah'a imana yükselen, O'na şirk koşmayan, peygamberlerin bildirdiklerine kulak veren, Kitab'ın hakk olduğuna inanan, ondaki güzellik ve inceliklere kafa yoran, ilimden ve hikmetten nasibini almaya çalışan, şeytanın saptırmalarına karşı tedbirli olan, dinî duyarlılık üzere olup, haram-helal ölçülerine dilkkat eden, ibret alan, âhirete hazırlık yapan, tebliğde akıllı ve verimli metodlar izleyen vb. olumlu özellikleri taşıyan model insandır.

Akıllı insana karşın Kur'ân'da, aklını kullanmayan insan ve toplumların düşünce ve davranışlarındaki çelişkiler, onların argümanlarındaki tutarsızlıklar dile getirilir. Bunlar, akıllı kişilerin yukarıda sayılan olumlu özelliklerini taşımayan, kısacası Allah inancına ulaşamayan, şirke bulaşan, âhiret endişesi taşımayan, hakka yanaşmayan, iyiyi görmeyen, güzeli temsil edemeyen gâfil, duyarsız tipler olarak tanıtılır ve akıllarını kullanmadıklarından dolayı Allah katında "canlıların en kötüsü" olarak nitelendirilip azap (rics) üzere oldukları haber verilir. Hal böyleyken, sağlam bir şekilde çalışan akla ve onun faaliyetine, bazı müslümanların yaptığı gibi, Kur'ân ve Peygamber adına karşı çıkmak hiçbir zaman haklı gösterilemez. İşe yarayan bir din için, işletilen bir aklın zorunlu olduğu, Kur'ân'ın temel kabulleri arasındadır.

Kur'ân'da "akletme" fiilinin kullanıldığı âyetlere, ne kadarının Mekke'de, ne kadarının da Medine'de indiği açısından bakacak olursak, akılla ilgili âyetlerin ilk etapta, (Allah'ın varlığı, birliği, kudreti, ihsanı, peygamberlerin çağrısına icâbet etmenin gerekliliği, şirke düşenlerin çelişkileri, ölüm-ötesi hayat ve hesap gibi daha ziyade düşündürücü nitelikte olan çarpıcı âyetlerin ağırlıkla nazil olduğu) çoğunlukla Mekke'de indiği akla gelmektedir. Halbuki bunlar neredeyse yarı yarıyadır. Yani bu tür âyetlerin yarısının inançsız Mekke toplumuna, yarısının da inançlı Medine toplumuna inmiş olması bizi, akıllı kullanmaya çağırma açısından Allah'ın her iki toplumu da eşit tuttuğu fikrine vardırmaktadır. Bu durum, "inanan toplumun artık akla ihtiyacı olmadığı, onu kullanmaya gerek kalmadığı" görüşüne asla geçit vermemektedir.